

Marcel van der Linden

Västerländsk marxism och Sovjetunionen

En översikt över kritiska teorier och debatter sedan 1917 (i utdrag)

Originalalets titel *Western Marxism and the Soviet Union: A Survey of Critical Theories and Debates since 1917* (2007).

Översättning: Göran Källqvist (de flesta), Björn Erik Rosin (åtskilliga) och Martin Fahlgren (ett par + bearbetning/redigering).

Marxistarkivets introduktion

Frågan om Sovjetunionens klasskaraktär har stötts och blötts av marxister alltsedan Oktoberrevolutionens seger 1917. Till en början var det främst ortodoxa marxister som Karl Kautsky och vissa vänsterkommunister som framförde kritiska synpunkter, men från slutet av 1920-talet blev allt fler övertygade om att utvecklingen gick åt fel håll.

Efter den stora terrorn (1936-38) och slutandet av icke-angreppspakten mellan Berlin och Moskva ("Molotov-Ribbentroppakten") i augusti 1939, vilket snabbt följdes av utbrottet av Andra världskriget, började allt fler marxister att ifrågasätta om Sovjet överhuvudtaget kunde betraktas som en arbetarstat och teorier där Sovjet karakteriseras som en ny typ av klassamhälle började utvecklas.

Efter Stalins död och brytningen mellan Sovjet och Kina (sino-sovjetiska konflikten) lanserade dessutom kineserna teorier enligt vilka kapitalismen återupprättats i Sovjetunionen och de fick en hel del efterföljare inom den maoistiskt inspirerade rörelsen utanför Kina.

Det har under årens lopp utvecklats ett stort antal teorier om Sovjetunionens karaktär. Någon samsyn har dock aldrig uppstått – meningsskiljaktigheterna består. Det enda som man nog kan konstatera, är att de maoistiska teorierna numera har mycket få förespråkare.

Van der Lindens bok, som här återges i utdrag, är ett försök att redovisa de flesta av dessa teorier. I denna svenska upplaga har vi strävat efter att redovisa de teorier som borde vara av intresse för svensk publik och har utelämnat sådana som inte förekommit i svensk debatt.

På marxistarkivet finns ett par läsvärda recensioner av van der Lindens bok: Paul Flowers, [Kritiska teorier om Sovjetunionen](#) och Paul Le Blanc: [Teorier om stalinismen](#).

Bokens kapitelindelning är gjord med utgångspunkt från tidsperioder (t ex handlar kapitel 2 om åren 1917-1929, kapitel 3 1929-41 osv). Lägg märke till att åtskilliga teorier återkommer i flera tidsperioder, vilket beror på att de hela tiden debatterats, vidareutvecklats och förändrats.

Innehåll

Kapitel 1. Förord.....	1
Kapitel 2. Från oktoberrevolutionen till Stalin-eran (1917-29)	7
Kapitel 3. Från Stalins "stora språng framåt" till det "stora patriotiska kriget" (1929-1941)	8
3.i. Statskapitalism	10
3.ii. Trotskij: Teorin om den degenererade arbetarstaten	10
3.iii. Teorier om nytt produktionssätt.....	14
Burnham.....	14
Shachtman.....	17
Kapitel 4. Från det "stora patriotiska kriget" till det strukturella införlivandet av Östeuropa (1941-	

1956)	18
4.i. Teorin om den degenererade arbetarstaten.....	20
4.ii. Teorier om statskapitalism	22
James/Dunayevskaya	23
Cliff	26
4.v. Debatter och ömsesidig kritik.....	28
Deutscher-debatten.....	28
Mandels kritik av ”statskapitalism” och ”byråkratisk kollektivism”	32
Kapitel 5. Från SUKP:s tjugonde kongress till undertryckandet av ”Pragvåren” (1956-1968)	36
5.i. Teorier om statskapitalism	36
Strömningen runt Cliff	36
5.ii. Teorin om den degenererade arbetarstaten.....	37
5.iii. Teorier om ett nytt produktionssätt	39
Djilas	39
Kapitel 6. Från undertryckandet av ”Pragvåren” till perestrojkan (1968-85).....	42
6.i. Teorier om statskapitalism	42
Cliffs strömning	42
Mattick	43
Maoistiska varianter: Holmberg; Bettelheim och hans kritiker	44
Operaia-varianten.....	50
6.ii. Teorin om den degenererade arbetarstaten.....	50
Vidareutvecklingar	50
Mohuns förändring.....	52
6.iii. Teorier om byråkratisk kollektivism.....	54
Sweezy	55
6.iv. Teorier om nytt produktionssätt utan konsoliderad härskande klass.....	56
Kapitel 7 Sammanbrottet och dess följder: från 1985 till nutid.....	57
7.i. Teorier om (stats-) kapitalism	57
Strömningen runt Cliff och dess kritiker.....	57
7.ii. Teorin om den degenererade arbetarstaten.....	59

Kapitel 1. Förord

Där det finns en stark önskan att lära sig, där kommer det av nödvändighet att finnas mycket diskussion, mycket skrivande, många åsikter, ty hos goda människor är åsikter inget annat än kunskap i vardande.... Det vissa beklagar sig över, borde vi istället jubla över.... Ändå är det dessa människor man anklagar för att vara splittrare och sekterister. (John Milton, 1644.)

Den ”ryska frågan”¹ var ett helt centralt problem för marxismen på 1900-talet. Den var, som Castoriadis uttryckte det, ”prövostenen för de teoretiska och praktiska uppfattningar som gör anspråk på revolutionen”.² Därför är det särskilt häpnadsväckande att det än idag inte finns en enda vetenskapsman som i en sammanhängande, allsidig utvärdering har försökt beskriva hur det marxistiska tänkandet om Sovjetunionen har utvecklats historiskt sedan 1917.³ Det är fullt troligt att denna brist i litteraturen har mindre med det speciella ämnet att göra än den generellt outvecklade historieskrivningen om de marxistiska teorierna. I *Om den västerländska marxismen* drog Anderson för flera år sedan slutsatsen: ”Orsakerna till och formerna för dess [marxismens] successiva förvandlingar och övergångar är ännu i huvudsak outforskade”⁴ På samma sätt har historien om de marxistiska teorierna inte fått den uppmärksamhet de förtjänar i idéhistorien.⁵

Ändå är inte bara den primära, utan också den sekundära litteraturen om ”västmarxismen och Sovjetunionen” ganska omfattande, vilket med lätthet går att bekräfta i bibliografen i slutet av denna studie. På det hela taget hamnar de tillämpliga bidragen i fyra olika kategorier. För det första studier som rör en särskild teoris ursprung. Speciell uppmärksamhet ägnas vanligtvis de statskapitalistiska teorierna.⁶ För det andra studier som – ofta med polemiskt syfte – riktar in sig på att jämföra några teorier som anses vara viktiga.⁷ För det tredje, ett jämförelsevis stort antal studier som rör en speciell marxistisk författares teori. De flesta verken av denna sort koncentrerar sig på den tidiga kritiken av Ryssland eller Sovjetunionen, såsom Luxemburg, Pannekoek eller Trotskij. Men mycket har också skrivits om nutida författare som Bahro. För det fjärde finns det sparsamt antal försök att göra en objektiv genomgång av olika teorier. Det kvalitativt bästa exemplet i denna genre är Meyers lärobok, som försöker ge en överblick över ”de viktigaste modellerna för att tolka det socialistiska systemet”. I Meyers arbete presenteras olika uppfattningar först med hjälp av textutdrag, som sedan kritiserar och slutligen tas med i eller utesluts ur författarens egen teori.⁸

Av de många bidrag som ställer olika teorier mot varandra är det uppenbart att det har funnits en stor frestelse i litteraturen att pressa in det tillgängliga materialet i ett förutbestämt schema. David McLellan, till exempel, gör sig skyldig till detta synsätt när han bara urskiljer två huvudströmningar i ”den marxistiska kritiken av Sovjetunionen”, strömningar som ”lutar åt den ena eller andra sidan i

¹ ”Ryssland” och ”Sovjetunionen” används i denna studie här och var synonymt av stilistiska skäl.

² ”Introduction” i Castoriadis, *La Société Bureaucratique, I: Les rapports de production en Russie*, Paris: UGE, 1973, s 18.

³ Beyerstedt, *Marxistische Kritik an der Sowjetunion in der Stalinära (1924–1953)*, Frankfurt am Main: Peter Lang 1987, är ett ganska bra försök för perioden 1924–1953. Men författaren antar felaktigt att det i länder som Storbritannien ”inte gjordes några beaktansvärda bidrag till en karakterisering av Sovjetunionen” (s 21).

⁴ Anderson, *Om den västerländska marxismen*, Lund: Arkiv 1984, s. 13

⁵ Således skriver Hansen, *The Breakdown of Capitalism. A History of the Idea in Western Marxism*, London: Routledge & Kegan Paul 1985, att de marxistiska teorierna om kapitalismens sammanbrott ”liksom det bredare marxistiska perspektiv som de är en del av, har levt ett marginellt liv inom idéhistorien”.

⁶ Jerome och Buick, ”Soviet State Capitalism? The History of an Idea”, *Survey*, 1967 s 62]; Farl, ”The Genealogy of State Capitalism”, *International*, vol 2, nr 1 1973; Olle, ”Zur Theorie des Staatskapitalismus. Probleme von Theorie und Geschichte in der Theorie der Übergangsgesellschaft”, *Prokla*, nr 11–12 1974; Ambrosius, *Zur Geschichte des Begriffs und der Theorie des Staatskapitalismus und des staatsmonopolistischen Kapitalismus*, Tübingen: J.C.B. Mohr 1981.

⁷ Bellis, *Marxism and the U.S.S.R. The Theory of Proletarian Dictatorship and the Marxist Analysis of Soviet Society*, Basingstoke: Macmillan 1979; Binns och Haynes, ”New Theories of Eastern European Class Societies”, *International Socialism*, vol II, nr 7 1980.

⁸ Gerd Meyer, *Sozialistische Systeme. Theorie- und Strukturanalyse*, Opladen: Leske + Budrich, 1979.

uppdelningen kapitalistisk/socialistisk". Som ett resultat av det pådyvlas författare som verkligen anser sig stå utanför de två lägren en malplacerad stämpel.⁹ Samma tendens finns i René Ahlbergs arbete, som urskiljer tre strömningar (övergångssamhälle, statskapitalism och byråkratisk kollektivism) och därmed tvingas kalla Hillel Ticktins analys "trotskistisk".¹⁰

I denna studie har jag försökt undvika metoder som tvingar in slutsatser i förutbestämda mallar. Och allteftersom den mängd material jag undersökte blev allt större blev denna uppgift allt lättare. Genom att ge företräde åt *nedärvda* aspekter, gick det lättare att spåra kontinuitet och vändpunkter i traditioner, och det gav till resultat att frågan om kriterier för klassificering delvis löste sig själv på ett "naturligt" sätt. Gradvis stod det klart för mig att den uppdelning i tre teorier som inte bara finns hos Ahlberg utan också hos andra författare – och som jag till en början ansåg vara riktig – förenklade utvecklingen alltför mycket. Det gör det hursomhelst inte möjligt för oss att på något särskilt bra sätt förstå utvecklingen efter Andra världskriget. Det må vara hur det vill med det, men när jag förberedde denna studie hade jag stor nytta av tidigare bidrag med ett liknande mål, oavsett hur varierande kvalitet jag tyckte att de hade.

Min egen undersökning avviker från tidigare forskning. Den har som mål att visa utvecklingen av västmarxismens kritik av Sovjetunionen under en ganska lång historisk period (från 1917 till idag) och i en stor region (Västeuropa och Nordamerika). Inom dessa gränser i tid och rum har jag försökt säkerställa att den är uttömmande genom att uppmärksamma alla marxistiska analyser som antingen på något betydande sätt har avvikit från tidigare bidrag eller lagt något till dem.¹¹ Mitt huvudsakliga mål är inte att bedöma tidigare bidrag vad gäller deras användbarhet för min egen teori, även om det, vartefter återuppbyggnaden går framåt, blir allt klarare att vissa förhållningssätt klarar kritikens prövningar bättre än andra.

Begreppet "västmarxism" används på olika sätt. Vanligtvis används det för att syfta på en grupp författare i väst som ägnade sig åt att studera och kritisera den kulturella och ideologiska utvecklingen. Denna tolkning skulle utesluta författare som analyserade frågor om ekonomisk, politisk och social makt.¹² Men ibland läggs betoningen istället på politisk geografi, och "västmarxism" tolkas då som "icke-sovjetiskt marxistisk tänkande eller ett marxistisk tänkande som liknar det" i väst.¹³ Det är den andra definitionen som följs här. Den ger problemställningen "västmarxismen och Sovjetunionen" symmetri: min undersökning i denna studie handlar om hur marxister som var politiskt självständiga från Sovjetunionen tolkade utvecklingen i Sovjetunionen teoretiskt.

Men kategorin "icke-sovjetiskt marxistisk tänkande eller ett marxistisk tänkande som liknar det" kräver själv en mer exakt definition. I det första fallet kan man fråga sig vad begreppen "icke-sovjetiskt" och något "som liknar det" egentligen syftar på. Inom ramen för denna studie har jag definierat dem funktionellt som (a) att inte rätta sig efter den officiella sovjetiska ideologin, och (b) att inte betrakta samhällsstrukturen i Sovjetunionen som varken socialistisk eller på väg mot socialism. Svårare är, för det andra, frågan vad "marxistisk" betyder, i synnerhet som det förr ofta hände att en författare anklagade en annan för att inte resonera på ett "marxistiskt" sätt.¹⁴ Jag har delvis gått runt hela detta problem genom att betrakta alla författare som betraktade sig själva som

⁹ Exempelvis Bruno Rizzi. Se McLellan, "Politics", i *Marx: The First Hundred Years*, London: Francis Pinter 1983, s 173–176.

¹⁰ René Ahlberg, *Sozialismus zwischen Ideologie und Wirklichkeit. Die marxistische Systemkritik seit Leo Trotzki*, Stuttgart: Kohlhammer 1979, s 87.

¹¹ Skrifter som upprepar gamla idéer utan att ge nya argument diskuteras inte men nämns ofta i bibliografin.

¹² Se Anderson *Om den västerländska marxismen*; Russell Jacoby, *Dialectic of Defeat*, Cambridge: Cambridge University Press 1981.

¹³ Merquior, *Western Marxism*, London: Paladin 1986, s 1.

¹⁴ I denna studie skiljde jag mellan "marxianskt" tänkande (som bokstavligen motsvarar Marx' eget tänkande) och "marxistiskt" tänkande som påstår sig följa Marx' övergripande metod, trots att det i speciella fall kan avvika betydligt från Marx' egna åsikter.

”marxister” som just det. Men en del författare påstod sig aldrig *uttryckligen* vara marxister. I dessa fall har jag följt Howard Bernsteins tolkning, som urskiljer fem ”kärnbegrepp” som tillsammans antyder ett marxistiskt förhållningssätt till historiska frågor:

1. Materiella faktorer och ekonomiska och sociala krafter avgör den historiska utvecklingens riktning och tempo.
2. Historien består av en specifik rad av på varandra följande samhällsbildningar.
3. Övergången från en samhällsbildning till en annan är en dialektisk process.
4. Övergången från en samhällsbildning till en annan inbegriper klasskamp.
5. Jämvikt och stillastående är illusoriska. Förändring och omvandling av verklighetens innersta väsen är den sociala normen.¹⁵

I tveksamma fall har jag konsekvent använt dessa fem begrepp som kriterier. I ett fall har jag på dessa grundvalar bland marxisterna tagit med en författare som själv betraktade sitt verk som en slutgiltig uppgörelse med marxismen (James Burnham).

Jag diskuterar bara ”västmarxistiska” författare från Nordamerika och Västeuropa, och författare från andra regioner (i synnerhet Östeuropa och Sovjetunionen) vars verk publicerades i Nordamerika och/eller Västeuropa, eller gjordes tillgängliga genom översättning.¹⁶

Grundläggande för denna studie är ett långsiktigt perspektiv. Genom att följa det västmarxistiska tänkandet utveckling från 1917 till 2005 har jag till syfte att hitta kontinuitet och förändringar som skulle förbli dolda om en kortare tidsram användes.

Den analys av det västmarxistiska tänkandet om Sovjetunionen som förs fram här är i första hand en analys av texter. Liksom alla texter utvecklas de i många olika sammanhang, alltifrån sitt förhållande till författarens avsikter, liv och andra verk, till den kultur och det samhälle som omger författaren.¹⁷ Trots att det därmed är praktiskt taget omöjligt att göra en fullständig analys av en texts hela sammanhang, är det ändå viktigt för en historiskt kritisk bedömning att visa bakgrundsförhållanden som, åtminstone i viss omfattning (i icke avgörande mening), förklarar varför en viss text fick sitt speciella innehåll. När det gäller ett ämne som Sovjetunionens politiska och ekonomiska karaktär är det uppenbart att det mest relevanta bakgrundsförhållandet mycket sannolikt är först och främst politiskt och ekonomiskt. I denna studie har jag därför anammat en arbetshypotes att tre bakgrundsgrupper hade ett starkt inflytande på ”västmarxisternas” teoretiserande om Sovjetunionen.

a) *Den allmänna teorin om samhällsformerna (produktionssätten) och deras ordningsföljd.* Denna grupp innefattar många aspekter, men det kommer av det följande att bli uppenbart, att under debatten om Sovjetunionen var frågan om samhällssorternas ordningsföljd särskilt viktig. Det marxistiska tänkandet i detta avseende uppvisade efter 1917 tre faser. (i) Fram till början av 1930-talet samexisterade olika tolkningar. Vissa, inklusive politiskt olikartade personligheter som Kautsky och Lenin, ansåg att utvecklingen ägde rum på ett rätlinjigt sätt – nämligen i turordningen slavsamhälle – feodalism – kapitalism – socialism; andra (aziatchikerna) identifierade en andra möjlig utvecklingslinje med det ”asiatiska produktionssättet” som nav; några få (t ex Wittfogel) drev denna tanke längre och antog tre möjliga historiska utvecklingsvägar. (ii) Från och med 1930-talet till andra hälften av 1950-talet dominerade det rätlinjiga tänkandet nästan helt, även om en del marxister här och där fortsatte att vidmakthålla existensen av ett ”asiatiskt produktionssätt”. (iii) I

¹⁵ Bernstein, ‘Marxist Historiography and the Methodology of Research Programs’, *Studies in Marxist Historical Theory*, 1981, s 445.

¹⁶ Jag har ansträngt mig för att få en översikt över tillämplig litteratur på svenska, norska, danska, tyska, nederländska, engelska, franska, tyska, spanska och italienska. Jag har varken försökt kartlägga den senaste ryska debatten, eller äldre texter av olikätänkande som efter 1920-talet spreds i Sovjetunionen i liten skala, och som nu efter hand blir kända.

¹⁷ Lacapra, *Rethinking Intellectual History: Texts, Contexts, Language*, Ithaca: Cornell University Press 1983.

slutet av 1950-talet började föreställningen om en rätlinjig utvecklingsordning (unilinearism) luckras upp. Efter en inledande fas där det ”asiatiska produktionssättet” återupptäcktes och av många behandlades som en patentlösning på de analytiska svårigheterna, följde en stormig teoretisk utvecklingsperiod som ledde fram till ”upptäckten” av allt fler produktionssätt, och kulminerade med att själva den gamla teorin om produktionssätt ifrågasattes. Orsaken till varför denna händelseutveckling är så viktig för denna studies ämne är att den allmänna teorin om (på varandra följande) produktionssätt kan anses ha avgjort på förhand hur det sovjetiska samhället som produktionssätt tilldelades sin plats i historien. Om ett rätlinjigt tänkande tillämpades konsekvent, så kunde det sovjetiska samhället bara vara feodalt, kapitalistiskt eller socialistiskt. Men om Sovjetunionen definierades som en ny sorts samhällsform så innebar det samtidigt att man övergav unilinearismen.

b) *Uppfattningen om västkapitalismens stabilitet och dynamik.* Generellt sett genomgick denna uppfattning fyra stadier efter 1917. (i) Under det första stadiet, som slutade först i början av 1950-talet, var ett mönster av uppfattningar förhärskande där betoningen låg på förfall, nedgång och sönderfall av ett system som styrdes av en allmänt utbredd varuproduktion. Den korta ekonomiska återhämtningen efter Första världskriget följdes av en allvarlig kris som nådde sin djupaste punkt 1929. Den ”Stora kraschen” som följde bemästrades först under 1930-talets andra hälft. Men kort därefter bröt Andra världskriget ut. Åren direkt efter kriget talade ingalunda för att en allmän och långvarig återhämtning var i vardande: den ekonomiska tillväxten var fortfarande svag, och hotade i början av 1950-talet att sjunka ner i en ganska allvarlig lågkonjunktur i USA. Det är därmed inte förvånande att upptäcka att kapitalismens livskraft under hela denna period ansågs vara minimal.¹⁸ I det marxistiska lägret dominerades tänkandet av föreställningar om kapitalismens ”dödskamp” och ”sammanbrott”. Ett välkänt och extremt exempel var Henryk Grossman, som i slutet av 1920-talet tänkte ut en formel som skulle räkna fram tidpunkten för kapitalismens slutgiltiga sammanbrott, om det gick att slå fast numeriska värden på variablerna (”elementen”) i hans modell.¹⁹ Mycket typisk var också Trotskij’s bedömning i *Övergångsprogrammet* från 1938, där han beskrev världssituationen så här: ”Mänsklighetens produktivkrafter stagnerar. Nya uppfinningar och förbättringar har redan förlorat sin förmåga att höja den materiella rikedomens nivå.... Bourgeoisin själv ser ingen utväg.”²⁰

(ii) Det andra stadiet inleddes i början av 1950-talet och varade ungefär till slutet av 1960-talet. Denna period av historiskt aldrig tidigare skådad ekonomisk tillväxt, ökande välbefinnande och låg arbetslöshet i de utvecklade kapitalistiska länderna fick samsynen att förändras något. Frånsett marxisterna, som trots att motsatsen verkade vara fallet fortsatte att hålla fast vid den tidigare synen på epoken, så framträdde allt fler teoretiker som alltmer betvivlade den gamla klassiska kristeorins giltighet.²¹ I en vida kommenterad empirisk studie av profitkvoten antog till exempel Gillman 1957 att: ”medan den historiska statistiken för åren kring Första världskriget till fullo verkar stöda Marx’ teorier, så verkar de serier som har studerats efter detta krig i allmänhet ha betett sig tvärtemot de marxistiska förväntningarna”.²² Några år senare tog Baran och Sweezy detta resonemang ett steg

¹⁸ Detta gällde inte bara ortodoxa marxister. Se Cannadine, ”The Present and the Past in the English Industrial Revolution 1880–1980”, *Past and Present*, 1984, s 103.

¹⁹ Grossmann, *Das Akkumulations- und Zusammenbruchsgesetz des kapitalistischen Systems (Zugleich eine Krisentheorie)*, Leipzig: Verlag von C.L. Hirschfeld 1929, s 198–225.

²⁰ Trotskij, *Övergångsprogrammet*, på marxistarkiv.se, s 9.

²¹ ”Allra mest slående var kanske den intellektuella omsvängningen hos två män, som på 1930-talet hade varit enormt inflytelserika för att övertyga den tänkande allmänheten om kapitalismens oundvikliga sammanbrott och socialismens nödvändighet. Den ena var was John Strachey, vars bok *The Coming Struggle for Power* (1933) blev en storsäljare under depressionen, och Lewis Corey, vars *Decline of American Capitalism* (1932) hävdade att en oåterkallelig kris hade inletts på grund av den fallande profitkvoten. Tjugo år senare hade båda två blivit förespråkare för en blandekonomi och ekonomisk planering, men, som Corey uttryckte det, ’utan statism.’” – Bell, ”The End of Ideology Revisited (Part I)”, *Government and Opposition*, vol 23, nr 2, 1988, s 137–138.

²² Gillman, *The Falling Rate of Profit. Marx’s Law and its Significance to Twentieth Century Capitalism*, London: Dennis Dobson 1957, s vii.

till, och drog slutsatsen att under monopolkapitalismen ”tenderar [överskottet] att öka både absolut och relativt allteftersom systemet utvecklas”.²³

(iii) Under den tredje fasen från slutet av 1960-talet blev det återigen en vida utbredd tro att kapitalismen är oupplösligt förknippad med ekonomiska kriser.

(iv) Även om denna tro inte har försvunnit sedan dess, drog många under 1990-talet slutsatsen att kapitalismen skulle komma att dominera scenen under en tid framöver.

c) *Det sätt på vilket det sovjetiska samhällets stabilitet och dynamik uppfattades.* Denna grupp kan också delas upp i fyra faser. Eftersom varje fas diskuteras i detalj i denna studie, kommer jag här att begränsa mig till korta påpekanden. (i) Den första perioden varade till början av 1930-talet. Under dessa år verkade samhället ganska kaotiskt och dåligt organiserat. (ii) Den andra perioden varar till 1956, året för Chrusjtjovs avslöjanden vid SUKP:s tjugonde kongress. Stalinismen verkade ha befast sin makt och sovjetsamhället verkade omvandlas till en ”planerad” helhet. (iii) Den tredje fasen som började på 1950-talet uppvisade sociala sprickor, gradvis allt tydligare problem att styra politiskt och ekonomiskt, liksom reformförsök som ständigt misslyckades på viktiga sätt. (iv) Den sista fasen, sedan mitten av 1980-talet, klargjorde att det pågick en djup kris som kulminerade i en fullständig kollaps. Högst troligt påverkade var och en av dessa faser det marxistiska teoretiserandet, vilket jag kommer att försöka bevisa under studiens lopp.

Tillsammans påverkade dessa tre bakgrundsgrupper de författare som skrev marxistiska teoretiska texter om det sovjetiska samhällets karaktär. Men här är det viktigt att notera att dessa författare i allmänhet inte agerade isolerat, utan var delar av en större grupp av västmarxister som funderade på den sortens politiska problem.²⁴

Den fortsatta uppbyggnaden av denna studie ser ut så här: kapitel 2 till 7 utgör huvuddelen av texten, och återskapar debatten bland västmarxister om Sovjetunionen. Kapitel 8 lyfter fram

²³ Baran och Sweezy, [Monopolkapitalet](#), på marxistarkiv.se, s 38. Med ”överskott” menade Baran och Sweezy inte mervärde i marxistisk mening, utan ”skillnaden mellan vad samhället producerar och kostnaderna för att producera detta”, s 5.

²⁴ Frågan väcker då sig själv huruvida det vore relevant att tillämpa Kuhns ”paradigm”-modell i denna studie. Kort sagt tycker jag inte det. Föreställningen om ett ”paradigm” har använts för att beteckna alla möjliga sidor av teoribildandet. Men denna breda tillämpning av begreppet innebar att det till slut inte syftade på något speciellt. Förvirringen kring begreppet kan delvis skyllas på Kuhn själv, som i sin *The Structure of Scientific Revolutions* (1962), använde begreppet med inte mindre än 21 betydelser (Masterman, ”The Nature of a Paradigm”, i *Criticism and the Growth of Knowledge*, Cambridge: Cambridge University Press 1977, s 61–65). Senare medgav Kuhn de problem som denna oklarhet hade skapat, och försökte ge en mer tillfredsställande definition. I en efterskrift från 1969 till den nya upplagan av boken skrev han: ”Ett paradigm är det medlemmar i ett vetenskapligt samfund delar, och omvänt består ett vetenskapligt samfund av personer som delar ett paradigm.” (”Postscript” [1969], i Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions*, Chicago: University of Chicago Press 1970, s 176.) Ett paradigm definieras här som en vetenskaplig praktik där, enligt den beskrivning som ges i det ursprungliga arbetet, ”lag, teori, tillämpning och mätningar” utgör en strikt sammanhängande helhet (Kuhn, *The Structure of...*, 1970, s 10). I Kuhns efterord från 1969 definieras ”vetenskapligt samfund” som: ”medlemmarna i ett vetenskapligt samfund som själva och av andra betraktas som de personer som är entydigt ansvariga för att driva en samling gemensamma mål, inklusive att skola upp sina efterträdare. Inom sådana grupper är kommunikationen relativt fullvärdig och de professionella bedömningarna relativt oberoende.” (*Ibid*, s 177.) Även om dessa beskrivningar fortfarande inte kan anses vara helt otvetydiga, så klargör de åtminstone att det är bäst att undvika begreppet paradigm här. För det första var de kritiker jag diskuterar här på inget sätt jämförbara med de naturvetenskapliga teorier som Kuhn tänkte på, om än bara för att deras kritik inte gjorde det möjligt med en logisk övergång till empirisk forskning; om något så fanns det en avsevärd klyfta mellan kritiska teorier och empirisk forskning. Dessutom existerade inte Kuhns ”vetenskapliga samfund” i fallet med västmarxismen. Det handlade varken om ett akademiskt samfund eller ett samfund i meningen ömsesidigt delade mål och kriterier. Istället handlade det i huvudsak om politiska aktivister, mer eller mindre organiserade i små politiska grupper eller med i en krets kring en tidning, som grälade med varandra om många frågor, och i en del fall överhuvudtaget inte kommunicerade med varandra. Så att i denna studie använda begreppet ”paradigm” vore vilseledande, och inte en hjälp med undersökningen. Jag har istället föredragit att använda begrepp som (politisk) teori, debatt och resonemang. Enligt min uppfattning orsakar dessa begrepp färre vilseledande associationer än uppfattningen om ett paradigm.

huvudlinjerna i denna rekonstruktion, och ett appendix ger en första metateoretisk modell av den utveckling som har beskrivits. Studien avslutas med en så fullständig bibliografi som möjligt av västmarxistiska teoretiska skrifter om Sovjetunionens karaktär som har givits ut sedan 1917.

Slutligen några tekniska kommentarer. Eftersom jag är fullt medveten om att det inte finns några allmänt accepterade regler för att analysera texter – utöver behovet att framställa de studerade skrifterna så korrekt som möjligt – försökte jag för varje författare hitta svar på ett litet antal frågor som är centrala för ämnet i min undersökning, nämligen: (i) vilken plats tilldelas Sovjetunionen i mönstret med på varandra följande produktionssätt; (ii) anser författaren att det finns grundläggande klassmotsättningar i det sovjetiska samhället, och i så fall vilka; (iii) vilken dynamik ("motor") anser författaren att sovjetsamhällets har?²⁵ I en del fall lyckades jag inte hitta uttryckliga svar på alla dessa frågor hos en viss författare. När jag rekonstruerade de olika tolkningarna har jag inte tvekat att citera kortfattade stycken för att ge läsaren ett direkt intryck av stilen hos den diskussion som undersöks.

Författare som konsekvent använde pseudonym (Laurat, Trotskij, Dunayevskaya, Cliff) anges med denna pseudonym. Citat från texter som ursprungligen publicerades på franska, tyska, italienska, norska och nederländska har översatts till engelska, med referenser till den ursprungliga texten. Där det föreföll lämpligt har publicerade engelska översättningar använts. I fall med språkliga svårigheter eller där en författares ursprungliga text inte fanns tillgänglig har jag citerat från en översättning och angett det i noterna.

²⁵ Med tanke på att marxismen först och främst är en politisk teori, så gjorde ett antal av de författare som nämns här inte bara en analys av Sovjetunionen, utan formulerade också tankar om den socialistiska strategi som skulle följas. När jag har presenterat de olika ståndpunkterna har jag icke desto mindre koncentrerat mig på den analys som görs och inte de strategiska förslagen.

Kapitel 2. Från oktoberrevolutionen till Stalin-eran (1917–29)

Åren 1917–29 markerade en era under vilken den sociala situationen i Sovjetunionen var osäker och instabil i alla avseenden. Inledningsvis förväntades den nya regimen snabbt befrias från sin politiska isolering av en revolution i Västeuropa. Men denna revolution kom aldrig. Hotet från utländsk intervention var ständigt närvarande. När ”krigskommunismens” kaotiska år var förbi, följde den nya ekonomiska politikens period, med dess intensiva konflikt mellan statliga och marknadsanpassade sektorer. Det fanns ingen ”planerad utveckling” vid den tiden.

Om Sovjetunionen skilde sig från de kapitalistiska länderna i väst, verkade skillnaden särskilt bestå i att ekonomin hade en proportionellt stor statlig sektor och i det faktum att de nya ledarna i statsapparaten hade erövrat makten genom ett arbetar- och bondeuppror, inspirerad av marxismen (och senare leninismen). Samhälleliga organisationsformer som under 1930-talet skulle ge Sovjetunionen ett nytt utseende (kollektiviserat jordbruk, femårsplaner) var på det stadiet fortfarande okända och kunde inte förutses av någon. Själva idén om ett annat slags samhälle som varken var kapitalistiskt eller socialistiskt kom därför inte heller fram. Således förblev den marxistiska debatten fast i ett unilineärt schema: oppositionellas kritik av utvecklingen i Sovjetunionen som främst fokuserades på om Oktoberrevolutionen hade varit borgerlig eller socialistisk, eller om en potentiellt proletär revolution urartade till en borgerlig revolution på grund av olika faktorer (till exempel frånvaron av en västeuropeisk revolution och politiska misstag från bolsjevikledarnas sida). Tanken att det unilineära schemat i sig självt inte kunde vara tillämpligt, sågs inte som en möjlighet i denna diskussion; men denna idé kunde i sig knappast ha kläckts, med tanke på hur de sociala förhållandena såg ut i Sovjetunionen vid den tiden.

Vi återger här inte några fler avsnitt ur detta kapitel, utan nöjer oss med att kortfattat redovisa vad de tre ingående delarna handlar om:

2.i Kautsky och bolsjevikerna

Här redovisas den debatt som fördes mellan Kautsky och Lenin/Trotskij/Bucharin. De viktigaste skrifterna är Kautskys [Demokrati eller diktatur](#) (1918) och [Terrorism och kommunism](#)¹ (1919), vilka besvarades av Lenin med [Den proletära revolutionen och renegaten Kautsky](#) (1918) resp. Trotskij med [Kommunismen och terrorn](#) (1920).

2.ii Paul Levi, Rosa Luxemburg

Här redovisas bl a den kritik som Luxemburg framför i [Den ryska revolutionen](#)

2.iii Vänsterkommunister

Här redovisas kritiska synpunkter från rådkommunister och vänsterkommunister (Herman Gorter, Anton Pannekoek, Otto Rühle och Karl Korsch).

¹ OBS: Detta är bara ett kortare utdrag som behandlar Pariskommunen – hela skriften finns inte på svenska. Däremot finns den på engelska: [Terrorism and Communism](#).

Kapitel 3. Från Stalins ”stora språng framåt” till det ”stora patriotiska kriget” (1929-1941)

Om vi ska vara efterklokta, och utan att förutsätta någon historisk oundviklighet, kan vi säga att åren under den Nya ekonomiska politiken (NEP) var ett relativt lugnt mellanspel under statsuppbygget som inleddes 1917 och var fullbordat omkring 1939. Den samhällsrevolution ”uppifrån” som inleddes i slutet av 1920-talet betecknade ett andra stadium i denna process. Den politik som tillämpades under denna fas var historiskt unik, både till sin omfattning och sin skoningslöshet.

Sovjetunionens utseende förändrades nu drastiskt. Åren 1927 till 1930 ägde det rum tre parallella omvandlingar. För det första lyckades regimen definitivt konsolidera sig. Samtidigt som den utrotade den interna politiska oppositionen kring Trotskij och Bucharin, det vill säga i partiet, och på andra sätt också gjorde den centrala politiska apparaten okänslig för angrepp, så utvidgade den sin makt över allt fler av samhällslivets områden utanför partiet. I synnerhet förvandlades fackföreningarna, vars relativa självständighet hade begränsats allvarligt under NEP-perioden, helt och hållet till partiorgan. För det andra uppstod det 1927 enorma spänningar inom jordbrukssektorn, vilket ledde till att spannmålsmarknaden delvis lamslogs (det orsakades i synnerhet av ”saxkrisen” som påverkade de relativa priserna på jordbruks- och industrivaror). Den nya regimen tog tjuren vid hornen och kollektiviserade i ett snabbt tempo jordbrukssektorn med hjälp av terroristiska metoder – en process som orsakade ett enormt antal dödsfall, både på grund av att de berörda kulakerna likviderades och av den svält som blev resultatet. Och för det tredje: i och med införandet av femårsplaner, som beslutades i april 1929 (den första femårsplanen skulle i själva verket ha börjat den 1 oktober 1928), inleddes ett forcerat moderniseringsprogram. Den tunga industrin (speciellt metallindustri, maskiner och energiförsörjning) fick absolut prioritet, men utan att särskilt mycket uppmärksamma de effekter detta fick på samhället i sin helhet.

På det ekonomiska området minskades marknadsinstitutionerna kraftigt med hjälp av ett ”stort språng framåt” (Alec Noves ord), och ersattes med ”planering”, ”kollektiv” etc., samtidigt som det på det politiska området ägde rum en centralisering som eliminerade huvuddelen av de rester av demokrati och pluralism som fanns kvar. Som Rigby uttrycker det, hade det uppstått ett ”mono-organisatoriskt samhälle”:

den övergripande samordningen av mångskiftande enskilda organisationerna som verkar i de olika undersystemen uppnås organisatoriskt, dvs. med hjälp av överordnade befälsstrukturer, ungefär som när det högsta befälet under ett krig leder och iscensätter de många formationer, grenar och tjänster som verkar på en speciell krigsskådeplats.¹

Men i det på detta sätt upprättade samhället kunde de stora ledarnas makt fortfarande utmanas. De stora utrensningarna efter mordet på Stalins rival, politbyråmedlemmen Sergej Kirov 1934, betecknade att statsbildningsprocessen var färdig. Massterroren fick två kombinerade effekter. Den ledande elitens sociala sammansättning förändrades. Inte bara de bolsjevikiska veteranerna från tsarperioden mördades, utan också många av de som hade anslutit sig till rörelsen 1917 eller senare, och aktivt hade bidragit till Stalins ”revolution”. De nya företagsledare som ersatte dem var i viss mening personer utan en historia och med ett teknokratiskt synsätt. På samma gång blev Stalins personliga diktatur obestridlig. Med dessa förändringar växte den armé av straffarbetare (slavar) som hade uppstått redan i slutet av 1920-talet explosionsartat. Samtidigt ökade förtrycket mot ”vanliga” arbetare betydligt (arbetsböcker infördes, det blev mycket hårda straff för frånvaro, rätten till årliga anställningskontrakt avskaffades ensidigt, etc.), en traditionalistisk familjepolitik infördes (förbud mot aborter, och familjen förklarades vara samhällets hörnsten) och konst, vetenskap och filosofi underordnades helt den officiella politiken.

¹ Rigby, ‘Stalinism and Mono-Organizational Society’, i *Stalinism. Essays in Historical Interpretation*, New York: Norton 1977, s 53.

Inom loppet av ungefär 10 år förändrades således Sovjetunionen på ett grundläggande sätt. Kritiska marxistiska observatörer märkte givetvis detta snabbt, och drog sina slutsatser. Dessa slutsatser påverkades förstås också av deras observationer av utvecklingen utanför Sovjetunionen.

På 1930-talet överskuggades allting av den stora depressionen. Den synbara – delvis illusoriska – kontrasten mellan de ekonomiska svårigheterna på hemmaplan och de snabba kliven mot modernisering i Sovjetunionen fick många i väst att tona ner sin kritik mot ryssarna. 1931 poängterade Kautsky i detta avseende:

Under det senaste året har den ekonomiska krisen nått sådana galna dimensioner att många bland oss tror att kapitalismen redan håller på att falla samman. Mot detta står Sovjetrysslands utannonserande av sin femårsplan.... Det är lätt att tro på det man önskar. På detta sätt uppstår det ur vår tids fruktansvärt kritiska läge ett behov av att se Ryssland som den klippa på vilken den framtida kyrkan ska byggas.²

Om denna frestelse var stark så hände det inte sällan att en tidigare kritiker av Sovjetunionen ändrade sina åsikter i ursäktande riktning. Ett slående exempel på denna trend var austromarxismens viktigaste teoretiker, Otto Bauer, vars uppfattning till en början hade legat nära Kautskys.³ På 1930-talet ändrade han åsikt, och sin bok *Mellan två världskrig?* Från 1936 försvarade han stalinismen som en historisk nödvändighet, och förkunnade: ”Men lika fruktansvärda uppostringar som den stora industrialiseringen och kollektiviseringarna innebar, lika berusande är deras konsekvenser.”⁴

För det andra synliggjordes efter Hitlers statskupp 1933 ett antal drag som var gemensamma för nationalsocialismen och den stalinistiska regimen (till exempel enpartisystemet, ekonomisk ”planering”, terroristiska metoder). Dessutom verkade det ibland som om de två systemen påverkade varandra på politisk nivå.⁵ Molotov-Ribbentroppakten förstärkte detta intryck. Dessa observationer fick en del kritiker att obevisat anta att det fanns identiska grunddrag i båda samhällena. Det är välkänt att icke marxister också utsattes för denna frestelse, och det var vid den här tiden som den teoretiska grundvalen lades till framtida teorier om totalitarism.⁶ Ett citat från en rådskommunist 1939 sammanfattar hur man tänkte då:

Ryssland måste placeras först bland de nya totalitära staterna.... Den antog den totala statens alla särdrag, och ... blev mönster för de andra länder som tvingades avskaffa det demokratiska statssystemet och förändra det till ett diktatoriskt styre. Ryssland var exempel för fascismen. Det är inte någon slump inblandad, eller ett dåligt skämt från historien. Det är skenbart men verkligt att systemen imiterar varandra. Allt pekar på att vi har att göra med uttryck och konsekvenser av olika historiska och politiska utvecklingsnivåer. Vare sig ”partikommunisterna” gillar det eller ej, så kvarstår faktum att statsordningen och styret i Ryssland är omöjligt att särskilja från dem i Italien och Tyskland. I grund och botten är de samma. Man

² Kautsky, ”Das bolschewistische Kamel”, *Die Gesellschaft*, vol II 1931, s 342.

³ Se hans positiva omdöme om Kautskys kritik av bolsjevismen: Bauer, ”Karl Kautsky und der Bolschewismus”, *Der Kampf*, nr 12 1919, s 661–667.

⁴ Bauer, *Zwischen zwei Weltkriegen? Die Krise der Weltwirtschaft, der Demokratie und des Sozialismus*, Bratislava: Eugen Prager 1936, s 13 och 37. Croan har uttryckligen pekat på sambandet mellan Bauers ursäktande böjelse och världssituationen: ”Överallt i Europa förmörkades den demokratiska socialismens horisont av en allt djupare ekonomisk kris och av fascismens utbredning.... Bara inom dessa ramar går det att förstå den psykologiska och politiska funktionen hos Bauers optimism.... *Ex oriente lux*”. Croan, ”Prospects for the Soviet Dictatorship: Otto Bauer”, i *Revisionism. Essays on the History of Marxist Ideas*, London: George Allen and Unwin 1962, s 292–293. För en monografi om Bauer och bolsjevismen, se Löw, *Otto Bauer und die russische Revolution*, Wien: Europa Verlag 1980.

⁵ Schwarz, *Labor in the Soviet Union*, New York: Praeger 1951, konstaterar till exempel att arbetsboken infördes ungefär samtidigt i Nazityskland (Reichsgesetz, 26 februari 1935) och i Sovjetunionen (förförordning från 20 december 1938). Men, ”... även om den sovjetiska arbetsboken utformades efter nazityskt mönster, så kunde den inte fylla samma funktion som den fyllde i Tredje riket” (s 101).

⁶ Se Adler och Paterson, ”Red Fascism: The Merger of Nazi Germany and Soviet Russia in the American Image of Totalitarianism, 1930’s–1950’s”, *American Historical Review*, vol 75, nr 4, april 1970, s 1046–64.

kan tala om en röd, svart eller brun "sovjetstat", precis som en röd, svart eller brun fascism.⁷

Liknande tankegångar togs upp på nytt senare, vilket kommer att diskuteras i de följande kapitlen.

I den mån den strukturella omvandling av det sovjetiska samhället som tog fart från och med 1929 inte frestade marxistiska kritiker att betrakta det som en sorts socialism, som Otto Bauer hade, så började insikten nu växa fram att det inte längre skulle räcka att helt enkelt använda beteckningen "kapitalism". På något sätt måste den kritiska teorin uttrycka det faktum att något helt nytt hade vuxit fram under Stalins herravälde.

När medlemmen i Vänsteroppositionen, Christian Rakovskij, talade om den allsmäktiga byråkratiska eliten, beskrev han den som en "ny social kategori" som krävde en helt ny analys.⁸

Under perioden 1929-1941 diskuterades olika nya teorier. Jag kommer först att diskutera deras innehåll, och sedan analysera debatterna bland deras anhängare under denna tidsperiod.

3.i. Statskapitalism

Här redovisar van der Linden några teoretiker som argumenterade för att Sovjet blivit statskapitalistiskt: ryssen Gavril Mjasnikov, österrikaren Friedrich Adler, tysken Helmut Wagner, australiensaren Ryan Worrall och tysken Friedrich Pollock. Uppfattningen att Sovjet borde karakteriseras som statskapitalistiskt blev senare mycket vanlig och i den meningen var dessa teoretiker viktiga. Men de är mindre kända och deras idéer ganska outvecklade varför vi valt att inte översätta dessa avsnitt.

3.ii. Trotskij: Teorin om den degenererade arbetarstaten

Leo Trotskij utarbetade en helt ny teori.⁹ Trotskijs läroprocess när det gällde utvecklingen i Sovjetunionen var oerhört komplex. Utifrån hans många skrifter är det uppenbart att det, trots de många motsättningar och tvetydigheter som kan återfinnas i hans teorier, under hela perioden fanns en kärna i hans tänkande, ett enhetligt sätt att argumentera.¹⁰ Detta resonemang kan sammanfattas så här:

a) Resultaten av en (med nödvändighet våldsamt) social revolution kan bara avskaffas av en (med nödvändighet våldsamt) kontrarevolution.

b) Oktoberrevolutionen var en våldsamt social (proletär) revolution, som ledde till en arbetarstat.

Av a) och b) följer:

c) Så länge ingen våldsamt kontrarevolution har inträffat var det nödvändigt att karakterisera Sovjetunionen som en arbetarstat.

⁷ Rühle, "The Struggle Against Fascism Begins With The Struggle Against Bolshevism", *Living Marxism*, vol IV, nr 8, september 1939, s 245.

⁸ Rakovsky, "The 'Professional Dangers' of Power", i *Selected Writings on Opposition in the USSR, 1923-30*, London: Allison & Busby, 1980, s 131. Det ryska originalet säger bokstavligen "en ny sociologisk kategori".

⁹ Lev Bronstein (1879-1940), alias Leo Davidovitj Trotskij, rysk socialist, spelade en viktig roll under revolutionen 1905 som ledare för sovjeten i Sankt Petersburg. Från 1913 ledde han mezejrajskij, en grupp socialdemokrater som ville återförening bolsjevikerna och mensjevikerna. I juli 1917 anslöt han sig till bolsjevikerna, blev ordförande för Petrograd-sovjeten och ledde det militärrevolutionära utskott som samordnade Oktoberrevolutionen. Mellan 1918 och 1925 var han krigskommissarie [i Folkkommissariernas råd, *Sovnarkom* (ry), dvs Sovjetunionens regering]. På 1920-talet spelade han en framträdande roll i den anti-stalinistiska oppositionen, han utslöts ur partiet 1927 och förvisades 1929 från Ryssland. 1938 grundade han Fjärde internationella. 1940 mördades han av en av Stalins agenter. Standardverket om honom är Isaac Deutschers biografi i tre band, 1954, 1959 och 1963. [Den väpnade profeten, etc]

¹⁰ Ett antal förändringar och motsättningar i Trotskijs tänkande analyseras i Robert H. McNeal, "Trotskyist Interpretations of Stalinism", in *Stalinism. Essays in Historical Interpretation*, 1977.

Alla tecken på byråkratisering och degeneration infogades av Trotskij i ständigt föränderliga teoretiska ramverk, som hade dessa förutsättningar som sin oföränderliga grundtanke. För att kunna stå fast vid denna tolkning när den byråkratiska elitens diktatur alltmer kom att baseras på terror blev Trotskij tvungen att anpassa innehållet i sina politiska begrepp efter de förändrade politiska omständigheterna. Eftersom "arbetarstaten" enligt honom egentligen var ett annat ord för "proletariatets diktatur" och "proletariatets diktatur" för honom egentligen hade samma innebörd som "arbetar-demokrati", hade Trotskij först svårt att tänka sig en arbetarstat där arbetarna inte – i varje fall potentiellt – hade den politiska makten. Så sent som 1931 skrev han:

Inom arbetarklassen är traditionen från omvälvningen i oktober levande och stark; klasstänkandet är fast rotat; den gamla generationen har inte glömt lärdomarna från den revolutionära kampen och den bolsjevikiska strategins slutsatser; inom folkmassorna och speciellt proletariatet lever hatet mot de tidigare härskande klasserna och deras partier kvar. I sin helhet utgör alla dessa tendenser inte bara en framtida reserv, utan också en levande kraft för idag, som bevarar Sovjetunionen som arbetarstat. [...] *Att erkänna den nuvarande sovjetstaten som en arbetarstat innebär inte enbart att borgarklassen bara kan erövra makten med hjälp av ett väpnat uppror, utan också att Sovjetunionens proletariat inte har försatt möjligheten att underkasta sig byråkratin, att återuppliva partiet, och återskapa diktaturens regim – utan en ny revolution, med reformistiska metoder och längs reformens väg.*¹¹

Detta "reformistiska" perspektiv gjorde att Trotskij under många år vägrade avskriva kommunistpartierna i Sovjetunionen och på andra håll. Det var också orsaken till att han distanserade sig från likasinnade som försökte sig på en organisering utanför Komintern.¹²

Efter att Hitler hade erövrat makten 1933 – något som de tyska kommunisterna åsåg ganska passivt – skulle Trotskij så småningom överge uppfattningen att det fortfarande var möjligt att reformera partiet och staten.¹³ Men när han gjorde det uppstod ett nytt problem för honom. Å ena sidan hade han hävdad att det faktum att ingen våldsamt kontrarevolution hade ägt rum, "bevisade" att Sovjetunionen fortfarande var en arbetarstat, men å andra sidan var det nu inte längre möjligt att reformera regimen och därför stod en ny revolution på den historiska dagordningen. För att bli av med denna uppenbara motsägelse verkar Trotskij ha övertagit Kautskys gamla distinktion mellan politisk och ekonomisk revolution.¹⁴ Trotskij ansåg att eftersom en arbetarstat redan hade upprättats i Sovjetunionen, behövdes det bara en *politisk* revolution, som skulle undanröja de hinder som begränsade planekonomins fria sätt att fungera och framtida utveckling.

1936 färdigställde Trotskij sin bok *Vad är och vart går Sovjetunionen?*, som åren därpå utgavs i flera länder under titlar som *La Révolution trahie*, *The Revolution Betrayed*, och *Verratene Revolution*.¹⁵ I detta arbete, som efteråt fått stor betydelse – ibland i negativ mening, ibland i positiv – som något av ett referensverk anslöt sig Trotskij till synen på Sovjet som arbetarstat samtidigt som han försökte införliva byråkratiseringen i sin teori. Precis som tidigare var hans utgångspunkt att den sovjetiska regimen genom sina motsättningar inte kunde betecknas som socialistisk, utan

¹¹ Trotskij, i *Bjulleten Oppozitsii*, 20 april 1931, sid. 11-12. (Kursiveringen av MvdL). Artikelns finns i svensk översättning på marxistarkivet: [Problemen under Sovjetunionens utveckling](#).

¹² Här tänker vi på Trotskijns kritik av sina meningsfränder Rosmer och Monatte, som ville bilda en egen organisation. Typiskt är också följande uttalande i en intervju 1929: "Talet om att jag skulle vara i färd med att bilda en Fjärde international är rent struntprat. Den socialdemokratiska internationalen och kommunistiska internationalen har båda djupa historiska rötter. Ingen mitt-emellan (Två-och-halv) eller ny (Fjärde) International behövs." Trotskij, "Intervju i Osaka Mainichi, 24 april 1929. På engelska: "Interview by the Osaka Mainichi" i *Writings of Leon Trotsky [1929]*, sid. 108.

¹³ Trotskij motiverade dessa förändringar av sina ståndpunkter med en parallell: precis som en Thermidor inträffade under franska revolutionen och ledde till en "bonapartistisk" regim.

¹⁴ "I Ryssland är det först och främst inte fråga om någon social revolution, inte om att en av de underordnade klasserna i samhället ska gripa den politiska makten och bana väg för ett nytt produktionssätt, utan om en politisk revolution, att rensa bort de politiska hindren för att ett redan existerande produktionssätt ska kunna fungera." Kautsky, *Die Bauern und die Revolution in Russland*", *Neue Zeit*, 23-1904 & 1-1905, sid. 675.

¹⁵ Det ryska originalet finns i Trotskijarkiven vid Harvard. Den första svenska översättningen, *Den förrådade revolutionen*, kom först 1971.

som ”en *förberedande* regim under *övergången* från kapitalism till socialism”.¹⁶ Detta förklarade den dubbla karaktären hos sovjetstaten: den var ”socialistisk när den försvarar samhällets ägande av produktionsmedlen; borgerlig då distributionen av livsnödvändigheter sker enligt en kapitalistisk värde mätare med de konsekvenser som därav följer”.¹⁷

Eftersom socialistiska kännetecken dominerade i produktionssfären (statligt monopol på utrikes-handeln, industrin nationaliserad, planekonomi) och eftersom det var enda skälet till att det fortfarande var meningsfullt att tala om en arbetarstat, gick det därmed inte, per definition, att hävda att byråkratins hade sina rötter i produktionssfären. De måste sökas i distributionssfären, där det rådde knapphet och därmed borgerliga fördelningsnormer:

Grundvalen för byråkratsstyre är samhällets fattigdom på konsumtionsvaror, med den resulterande allamot-alla-kampen. När det finns tillräckligt med varor i en affär, kan köparna komma närhelst de önskar. När det råder knapphet på varor, tvingas köparna stå i kö. När köerna är mycket långa, är det nödvändigt att sätta dit en polisman för att hålla ordning. Sådan är utgångspunkten för sovjetbyråkratins makt. Den ”vet” vem som skall få någonting och vem som måste vänta.¹⁸

Genom att produktivkrafterna var mindre utvecklade i ett post-revolutionärt samhälle blev byråkratins samhälleliga tyngd större där. Det blev då självklart att byråkratin skulle tillskansa sig speciella privilegier:

Ingen som har rikedom att dela ut förbiser någonsin sig själv. På detta sätt utvecklade sig av social nödvändighet ett organ, som har vida växt utöver sina socialt nödvändiga funktioner, och blivit en självständig faktor och därmed källan till stor fara för hela den sociala organismen.¹⁹

Inte någonstans tidigare i historien hade byråkratin – som Trotskij än betecknar som en ”kast”, än som ett ”samhälleligt skikt” – skaffat sig ett sådant oberoende av den härskande klassen (proletariatet). Inte ens Lenin, om han fått leva längre, skulle ha kunnat göra mer än försöka bromsa den urartningen. Kort sagt: ”Byråkratins blytunga bakdel vägde mer än revolutionens huvud”.²⁰

Kanske kände Trotskij själv att det fanns något artificiellt i hans argument. För honom hade det alltid varit ett axiom att planekonomi och arbetardemokrati måste gå sida vid sida. Det ena kunde inte existera utan det andra, för bara i en demokrati kunde säker information och optimala insatser garanteras av alla berörda. Det är orsaken till att han försåg sin teori med ett tidsperspektiv. Det var inte tänkbart att en degenererad arbetarstat, av det slag han skildrat i *Den förrådade revolutionen*, kunde få någon längre varaktighet. 1938 observerade han:

Demokrati [...] är den enda tänkbara mekanismen för att utveckla och förverkliga den socialistiska ekonomin [...]. Det som Stalins juridiska lexikon betecknar som ”sabotage” är i själva verket en av de elakartade konsekvenserna av byråkratiska metoder för att styra. Tecknen på obalans, slöseri och hinder ökar ständigt och hotar att undergräva planekonomins själva grundval.²¹

Strax innan han skrev detta hade han redan utfärdat en varning:

Det som var en ”byråkratisk deformation” håller för tillfället på att förbereda sig för att sluka det som finns kvar av arbetarstaten, utan att lämna några rester [...] I fall proletariatet kör ut sovjetbyråkratin i tid kommer de efter sin seger att finna produktionsmedel som fortfarande är nationaliserade och en planerad ekonomis lägsta former. Detta betyder att de inte behöver börja från början.²²

¹⁶ [Den förrådade revolutionen](#).

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ Leon Trotskij, ”Prodolzjaet li esjtje sovetskoe pravitel'stvo sledovat' printsipam, usvoennym 20 let tomu nazad?”, *Biulleten' Oppozitsii*, 66–67 (May–June) 1938: 19–21. På engelska: ”Does the Soviet Government Still Follow the Principles Adopted Twenty Years Ago?” i *Writings of Leon Trotsky [1937–38]*, New York: Pathfinder, 1976, sid. 146.

²² Trotskij, ”Nerabochee i neburzhuažnoe gosudarstvo?”, *Biulleten' Oppozitsii*, 62–63 (februari) 1938: 15–9. [Varken en](#)

Enligt Trotskij var den byråkratiska degenerationen i grunden en kortvarig företeelse. ”För Trotskij” var, som Pierre Frank korrekt noterade, ”stalinismen en olyckshändelse, inte något historiskt varaktigt.”²³ Därav Trotskijs bild av byråkratin som ett ”dödfött barn” eller en ”cancersvulst”, som det gick att avlägsna genom kirurgi, eller hans jämförelse mellan Sovjetunionen och en bil, som trots att den hade krockat skulle gå att köra med efter att ha varit på verkstaden.²⁴

Detta tidsmässiga perspektiv förbises nästan alltid i kommentarer om Trotskij. Det är osäkert om tidsperspektivet främst kan förklaras som ett utslag av Trotskijs personliga psykologi – som Fritz Sternberg antytt.²⁵ En mer sannolik tolkning är att det var en direkt följd av Trotskijs övertygelse att planekonomi och byråkratisk diktatur i grund och botten var oförenliga.

Här är det också viktigt att ta hänsyn till Trotskijs allmänna bedömning av det internationella läget. Enligt Trotskij hade kapitalismen gått in i sin slutfas. När han 1938 grundade Fjärde internationalen och försåg denna organisation med ett ”övergångsprogram för socialistisk revolution” hade detta politiska dokument rubriken *Kapitalismens dödskamp och Fjärde internationalens uppgifter*. Den långa fas av ekonomisk nedgång som hade drabbat det kapitalistiska systemet innebar, enligt Trotskij, att produktivkrafterna inte längre kunde växa. Systemet i sin helhet hade stagnerat och börjat uppvisa alltmer barbariska och primitiva drag:

Mänsklighetens produktivkrafter stagnerar. Nya uppfinningar och förbättringar har redan förlorat sin förmåga att höja den materiella rikedomens nivå. [...] Bourgeoisien själv ser ingen utväg [...] Kapitalismens förfall fortsätter i den frygiska mössans tecken i Frankrike, liksom i hakkorsets tecken i Tyskland. Inget annat än störtandet av bourgeoisien kan öppna väg ut ur förfallet.²⁶

Sovjetunionen, som trots den stalinistiska diktaturen uppvisade en snabb ekonomisk utveckling, framstod i klar positiv kontrast till bilden av allmänt socialt förfall. Skillnaden mellan ett samhälle i utveckling och ett i förfall var, enligt Trotskij, också den yttersta orsaken till hans maning till villkorslöst försvar av Sovjetunionen i händelse av väpnad konflikt med kapitalistiska stater.

Som Trotskij såg det var det internationella läget i slutet av 1930-talet, med ett nytt världskrig i annalkande, så instabilt att både kapitalismen och den stalinistiska byråkratin var hotad av en framstormande proletär revolution. Enda framtiden låg, på kort sikt, i arbetarmakt. 1939 uttryckte han sin prognos med följande ord:

Om detta krig framkallar en proletär revolution, vilket vi bestämt tror, måste det oundvikligen leda till störtandet av byråkratin i SSSR och till pånyttfödelsen av sovjetdemokratin på en vida högre ekonomisk och kulturell nivå än 1918. [...] Om det emellertid medges att det nuvarande kriget inte kommer att framkalla revolution utan ett förtvinande proletariat, så återstår ett annat alternativ: monopolkapitalismens fortsatta nedgång, dess fortsatta sammanväxt med staten och ersättandet av demokratin, där den ännu finns kvar, med en totalitär regim.

Sovjetbyråkratin skulle i detta fall kunna omvandlas till en ny utsugarklass, vilket skulle avspegla ”civilisationens förmörkelse”.²⁷ Det var Trotskijs översättning av det gamla talesättet ”socialism eller barbari”, som om det handlade om två alternativ på kort sikt. En tredje möjlig utväg, där proletariatet inte skulle få till stånd någon världsrevolution och där både Sovjetunionen och kapitalismen skulle bestå till sina huvuddrag, var inget som han kunde föreställa sig.

[arbetarstat eller borgerlig stat?](#)

²³ Pierre Frank, *Le stalinisme*, 1977. sid. 21

²⁴ Trotskij, *Sovjetunionen i krig*, 1939

²⁵ ”För Trotskij handlade det inte längre om att analysera händelserna i Ryssland objektivt, utan de hade blivit delar av en personlig ekvation i syfte att besvara frågan: ska jag, Trotskij, återvända till Ryssland som jag gjorde 1905 och 1917, och ska jag bli ledare för en ny anti-stalinistisk revolution? Denna personliga ekvation påverkade allt han sade, även om han aldrig, förstås, uttryckte det i så många ord.” Fritz Sternberg ”Conversations with Trotsky”, *Survey. A Journal of Soviet and East European Studies*, 1963, sid. 156.

²⁶ Trotskij, *Övergångsprogrammet*.

²⁷ Trotskij, *Sovjetunionen i krig*.

3.iii. Teorier om nytt produktionssätt

Burnham

Samma år som Bruno Rizzi skrev *Byråkratiseringen av världen*, utvecklades debatten om Sovjetunionen snabbt inom den amerikanska trotskistiska rörelsen. Redan 1937 hade det varit en intern konflikt där två ledare i Socialist Workers Party, James Burnham och Joseph Carter (Joseph Friedman), hade intagit en något avvikande ståndpunkt genom att hävda att Sovjet inte längre kunde betraktas som en arbetarstat ”i den traditionella mening som marxismen givit detta begrepp”.²⁸ En av dem, filosofen James Burnham,²⁹ spelade en nyckelroll under den efterföljande debatten. Den stora händelsen under dispytens andra omgång var Röda arméns invasion av Finland. De ortodoxa trotskisterna ville stödja byråkratin i Sovjetunionen, eftersom den stod för ett ovillkorligt försvar av den ”degenererade arbetarstaten”. Deras motståndare betraktade istället invasionen som en aggressiv handling som skulle kritiserats hårt.³⁰ Burnham gav den sistnämnda ståndpunkten en teoretisk motivering, och hävdade att Sovjetunionen var en ny sorts klassamhälle. Utöver nämnda Joseph Carter omfattade hans anhängare även Max Shachtman, C.L.R. James, Irving Howe och Saul Bellow. En våldsamt polemisk debatt följde, där Trotskij, som befann sig i exil i Mexiko, ingrep med flera artiklar.³¹ Det var också Trotskij som påpekade likheten mellan Burnhams och ”Bruno R:s” teorier. 1940 splittrades SWP, och gruppen kring Burnham och hans medarbetare Shachtman grundade Workers Party.³² Men samma år lämnade Burnham även den nya organisationen, och skrev i sitt avskedsbrev att:

Fraktionsstriden i Socialist Workers Party, dess slutsatser och det nyliga bildandet av Workers Party har i mitt eget fall blivit det oundvikliga tillfället till en genomgång av mina egna teoretiska och politiska övertygelser. Denna genomgång har visat mig att om jag så uttänjer terminologin kan jag inte längre betrakta mig, eller tillåta andra att betrakta mig, som marxist.³³

Följande år, 1941, publicerades Burnhams berömda bok *The Managerial Revolution* [Direktörernas revolution].^{*} Trots att dess författare inte ansåg den vara ”marxistisk” kommer jag att diskutera den här eftersom den inte bara fortfarande var starkt påverkad av det marxistiska tänkandet, utan hade också en viktig roll under senare marxistiska diskussioner.³⁴

I sin bok tog Burnham upp olika trådar. Å ena sidan utgjorde den en fortsatt vidareutveckling och dokumentering av hans analys av Sovjetunionen, som han hade försvarat redan under sitt sista år som medlem i den trotskistiska rörelsen. Å andra sidan var det också en klar fortsättning av de tidigare analyser som han hade publicerat om det amerikanska New Deal. Sedan 1935 hade han kartlagt utvecklingen av New Deal, statens ökande inflytande och regeringens och det privata näringslivets tillväxt, och skrev i den trotskistiska teoretiska tidskriften *The New International* under pseudonymen ”John West”.³⁵ Vad gäller sina utgångspunkter, har *Direktörernas revolution*

²⁸ Burnham och Carter, *Socialist Workers Party Bulletin* nr 2, 1937. Trotskij svarade med sin ”[Varken en arbetarstat eller borgerlig stat?](#)”. Rizzi hänvisar till denna diskussion i *La bureaucratization du monde*, 1939. Engelsk översättning, *The Bureaucratization of the World*, 1985, s 55-57.

²⁹ James Burnham (1905-87) hade anslutit sig till den amerikanska trotskistiska rörelsen 1933 och steg snabbt upp till en ställning som ledare.

³⁰ Dwight Macdonald, *Memoirs of a Revolutionist, Essays in Political Criticism*, 1958, s 17-18.

³¹ Trotskij's bidrag finns samlade i Trotskij, [Till marxismens försvar](#), på marxistarkiv.se.

³² En omfattande redogörelse för Socialist Workers Partys kris och splittring finns i Constance Ashton Myers, *The Prophet's Army. Trotskyists in America, 1928-1941*, 1977, s 143-71.

³³ Avskedsbrevet finns i [Till marxismens försvar](#), s 153.

^{*} Boken kom senare ut (något förkortad) på svenska under titeln [Direktörernas revolution](#), Stockholm, Natur och Kultur, 1947 (OBS finns på marxistarkivet). I fortsättningen citeras svenska översättningen (sidhänvisningar till bokupplagan) när citaten återfunnits.

³⁴ Redan 1947 nämnde en mensjevikisk författare att ”Burnham har kommit en lång bit från sina socialistiska övertygelser. Men i viss mån har han behållit den marxistiska metoden...” Sapir 1947, p. 366.

³⁵ Ashton Myers uppger att ”John West” var Burnhams pseudonym. Se Myers *op cit*, s 104. Artiklar av Burnham om

anmärkningsvärda likheter med Rizzis *Byråkratiseringen av världen*. Likheten är så stor att Shachtman och Naville faktiskt anklagade Burnham för plagiat.³⁶ Denna anklagelse är emellertid obevisad och inte nödvändigtvis tillämplig, eftersom tankarna redan så att säga ”låg i luften”,³⁷ vilket syns i Weils bidrag. I *Direktörernas revolution* – en bok som enligt sin författare varken innehåller något program eller någon moral³⁸ – försäkrade Burnham med visshet det som Simone Weil bara hade haft en skrämmande föräning av: ett nytt byråkratiskt klassherravälde upprättade sig obönhörligen över hela världen:

[vi] befinner oss i ett skede av samhällsförändringar ..., ett skede som präglas av osedvanligt snabba förändringar i samhällets institutioner: de ekonomiska och sociala, politiska och kulturella. Övergången pågår från den samhällstyp vi kallat borgerlig eller kapitalistisk till en samhällstyp som vi kallar byråkratisk. Man kan vänta sig att övergångsperioden blir kortvarig jämförd med övergången från feodalis- mens system till kapitalismen. Lite godtyckligt kan den dateras från första världskriget, och den kan väntas bli avslutad i och med den nya samhällstypens stabilisering ungefär femtio år senare, kanske något snarare.³⁹

Klarare än i Rizzis fall blir det här uppenbart hur teorier om ett nytt klassamhälle, som till en början verkade bryta med en enda linjär utveckling (efter kapitalismen finns det två möjligheter: socialismen eller ett nytt klassherravälde) hade en benägenhet att slå fast ett nytt linjärt schema, som hade påverkats av fascismens framväxt och dess likheter med stalinismen, och där bara kedjans länkar delvis förändras: ordningsföljden från feodalism till kapitalism och sedan till ett nytt klassamhälle som kanske kunde leda till socialismen.

Burnham visade att kapitalismens förfall inte automatiskt ledde till socialismen genom att peka på misslyckade revolutioner (Tyskland, Kina, Balkan) och till en omvälvning som hade givit helt andra resultat än de förväntade (Ryssland). Detta misslyckande för det socialistiska perspektivet, hävdade han, hängde samman med en överskattning av arbetarklassens roll i den marxistiska teorin. Proletariseringen av befolkningen ägde inte rum i den omfattning som marxisterna hade förväntat sig, och på grund av arbetarnas minskande kvalifikationer ökade dessutom deras strukturella svaghet. Å ena sidan hade arbetarnas utbildningsnivå minskat, å den andra hade ett skikt av högt utbildade ingenjörer och produktionsledare uppstått mellan fabriksägarna och arbetarna. Det innebar att arbetarna inte längre kunde leda produktionsprocessen själva, om fabriksägarna skulle försvinna.

De enda som tekniskt talat verkligen var förmögna att avskaffa kapitalismen var direktörerna, de som ledde produktionsprocessen. Burnham beskrev just dessa framtida härskares identitet. Han menade inte de högt yrkesutbildade arbetarna och kemisterna, fysikerna, ingenjörerna etc., utan uteslutande direktörer i strikt mening:

Ofta kan de kännas igen såsom ”driftsledare”, disponenter, fabriksingenjörer, eller — inom den politiska förvaltningen, ... såsom generaldirektörer, överinspektörer, byråchefer o. s. v.⁴⁰

Direktörernas styre var mest utvecklat i Sovjetunionen, men växte också snabbt på andra ställen

Roosevelt och New Deal innefattar: John West: [Roosevelt and the New Congress](#) (*New International* januari 1935), [The Roosevelt "Security" Program](#) (*New International* mars 1935), [The Wagner Bill and the Working Class](#) (*New International* oktober 1935), och [Will Roosevelt Be Re-elected?](#) (*New International* april 1936); samt James Burnham: [Roosevelt Faces the Future](#) (*New International* februari 1938), [The Future of Roosevelt](#) (*New International* september 1939).

³⁶ Rizzi ansåg sig också ha blivit rånad av Burnham, och anklagade den sistnämnda för ”plagiat när han gav ut sin bästsäljare 1941”. Bruno Rizzi ”Società asiatica e collettivismo burocratico”, *Terzo Mondo* 18: 1972, s 92.

³⁷ Adam Westoby. 'Introduction' i Bruno Rizzi, *The Bureaucratization of the World*, 1985, s 24-6. Burnham konstaterade själv att hans teori inte på något sätt var ”någon uppseendeväckande nyhet”: ”Under de senaste tjugu åren har många av teorins element förekommit i olika artiklar och böcker, vilkas författare jag står i skuld till utan att kunna namnge någon särskild, som speciellt har påverkat mig.” (Burnham, *Direktörernas revolution*, kapitel 1 [eng uppl s 7]. Se även Hal Draper, [Anatomy of the Rizzi Myth](#), *Workers' Liberty*, nr 57, september 1999.

³⁸ Burnham *op cit*, s 8 [engelska utgåvan].

³⁹ *Ibid*, s 71 [sv. upplagan s 70].

⁴⁰ *Ibid*, s 80 [sv. s 77].

(Tyskland, Italien, etc.). Under uppbygget av sitt nya samhälle stötte direktörsklasserna i de olika länderna på tre problem, nämligen kampen mot kapitalismen (i sitt eget land och över hela världen), att underordna massorna, och sina interna strider på vägen till världsherravälde, via nationalstaterna. Den ordning i vilken dessa problem skulle lösas skiljde sig från land till land. Det ryska schemat såg ut så här:

(1) en hastig likvidering av de inhemska kapitalisterna ...; (2) massornas gradvisa kuvande under en rad år; (3) direkt tävlan framledes – förberedelserna härtill påbörjades flera år tillbaka – med andra avsnitt av det framväxande administrativa världssamhället.⁴¹

I Tyskland verkade ett annat schema. Där kom underordnandet av massorna innan kapitalisternas makt avskaffades. Schemat för den omvandling som ägde rum i USA liknade det tyska mer än det ryska, även om processen i Nordamerika ansågs ske mer gradvis, eftersom kapitalismen var mycket mäktigare där.

Hur såg direktörernas samhälle ut? I ett sådant samhälle (Burnham tänkte i detta sammanhang särskilt på Sovjetunionen) hade direktörseliten blivit den härskande klassen. Denna härskande klass hade två avgörande kännetecken, nämligen att utöva kontroll genom att för det första förhindra ”andra individer från att lägga beslag på det kontrollerade (ägda) föremålet”.⁴² Det andra kännetecknet härleddes från det första. Ty bara om man ägde produktionsmedlen kunde man tillägna sig frukterna av dem. Det var uppenbart för Burnham att direktörerna i Sovjet i detta avseende utgjorde en härskande klass:

Revolutionen i Ryssland var inte socialistisk ... utan administrativ.... För närvarande är Ryssland den stat som hunnit längst på vägen till administratörernas byråkratiserade samhälle.⁴³

I direktörsekonomin hade pengar mindre betydelse än under kapitalismen. De fungerade inte längre som enskilt kapital, och hade en mindre viktig roll under utbytesprocessen. På de områden där den statliga sektorn dominerade (sjukvård etc.) minskades pengarnas roll. Men i praktiken skulle pengarna bli kvar såtillvida som inkomstskillnader kunde grundas på dem.

Arbetarna var – som Burnham avslutar i ett stycke som tydligt liknar Rizzis resonemang – inte längre arbetare som var dubbelt befriade. Uppenbarligen var de fortfarande befriade från ägandet av produktionsmedlen, men de var inte fria att sälja, eller vägra att sälja sitt arbete (Burnham använder inte uttrycket arbetskraft) till en speciell kapitalist.

Direktörernas samhälle fungerade på ett planerat sätt, och var i den meningen överlägset kapitalismen. Det kunde lösa ett antal sociala och ekonomiska problem (massarbetslöshet, minskande produktion), vilket Sovjetunionen och Tyskland visade. Massorna fick en något högre levnadsstandard, även om det inte var garanterat. Samtidigt skulle även direktörssamhället uppleva svåra motsättningar, eftersom det fortfarande var ett antagonistiskt samhälle.

I sin bok gjorde Burnham flera förutsägelser om den framtida utvecklingen. Inom världspolitiken skulle tre maktcentrum uppstå: USA, Tyskland och Japan.⁴⁴ Sovjetunionen skulle falla samman i två delar. Delen i väst skulle bli en del av Tysklands inflytelsesfär, och den andra, östra delen skulle hamna under Japans inflytande. Dessutom skulle direktörssamhället – som fortfarande hade diktatoriska drag – gradvis bli mer demokratiskt. Diktaturfasen var trots allt bara nödvändig för att erövra makten och konsolidera den (här gjorde Burnham en liknelse med den absolutistiska staten). Om den fasen lyckades, skulle en demokratisering bli avgörande av två skäl, nämligen (a) en planekonomi kunde bara fungera effektivt om massorna upplever att deras intressen inte förbises, och (b) ett visst mått av demokrati gjorde det möjligt för oppositionella krafter att lätta på trycket.

⁴¹ *Ibid*, s 210 [sv s 183-4]

⁴² *Ibid*, s 59 [sv s 59]

⁴³ *Ibid*, s 220-221 [sv s 192-3].

⁴⁴ Rizzi förutsåg i förbigående ”ungefär sju eller åtta slutna envälden”. Rizzi *op cit*, s 343.

Shachtman

Max Shachtman, som till en början var Burnhams allierade under kampen med Trotskij,⁴⁵ inledde sitt eget bidrag till debatten 1940 med artikeln ”Är Ryssland en arbetarstat?”. Till skillnad från Burnham utgick Shachtman från tanken att oktoberrevolutionen verkligen hade varit proletär, och att de framsteg som hade gjorts hade försvunnit först efter den stalinistiska ”kontrarevolutionen”. Shachtman avvisade Trotskijs motargument att det inte hade skett något våldsamt störtande av den arbetarstat som uppstod 1917 med konstaterandet att stalinismens upprättande hade kostat många liv (i motsats till bolsjevikernas maktövertagande, som, tillade han, hade varit ”så gott som utan blodspillan och utan våld”).⁴⁶

Shachtman gjorde analytisk skillnad mellan egendomsformer och egendomsförhållanden. Om staten kontrollerade huvuddelen av produktionsmedlen så existerade en speciell egendomsform, som dock kunde kombineras med olika egendomsförhållanden: ”Om vi kan tala om nationaliserad egendom i Sovjetunionen, så avgör det ändå inte vilka egendomsförhållanden som gäller.”⁴⁷ Frågan uppstod då vem som kontrollerade staten. Om staten låg i proletariats händer så kontrollerade det egendomen via staten, och det existerade en arbetarstat. Om å andra sidan proletariatet var politiskt exproprierat, då kunde man inte i någon mening säga att det existerade en arbetarstat längre. Och han ansåg att den sistnämnda situationen var fallet i Sovjetunionen. Den byråkratiska kontrarevolutionen ”bestod i att varje finger som arbetarklassen kunde kontrollera sin stat med klipptes av”.⁴⁸ Resultatet var byråkratiska egendomsförhållanden med en ny härskande klass.

Medan Rizzi och Burnham såg den byråkratiska klassen som hela jordklotets framtida härskare, menade Shachtman att det handlade om ett kortlivat och regionalt begränsat fenomen. Enligt hans åsikt hade uppkomsten av ett stalinistiskt styre blivit möjlig på grund av en mycket speciell kombination av faktorer: att den internationella socialistiska revolutionen hade uteblivit, och Rysslands underutvecklade produktivkrafter. I de högt utvecklade kapitalistiska länderna skulle det revolutionära motståndet leda till en socialistisk seger, som skulle innebära slutet för Sovjetunionen inom en inte alltför avlägsen framtid. På 1900-talet hade alla händelser och fenomen en benägenhet ”att skjutas ihop i tiden”. Därför skulle byråkratin snart falla samman, eftersom den utgjorde ”den härskande klassen i ett instabilt samhälle”.⁴⁹

Sovjetunionen var ett ”reaktionärt hinder” för socialismen, och en proletär omvälvning skulle behålla egendomsformerna (nationaliseringen av produktionsmedlen och av utbytet), men på ett grundläggande sätt förändra egendomsförhållandena. Det var icke desto mindre möjligt att socialister skulle försvara Sovjet mot kapitalismen, om kapitalismen skulle undergräva den nationaliserade egendomen.

Den omvandling av Sovjetunionen som en segerrik imperialism skulle genomföra, skulle få en enorm och varaktigt reaktionär effekt på världens sociala utveckling, ge kapitalismen och reaktionen nytt andrum, fördröja den revolutionära rörelsen enormt, och för obestämd tid uppskjuta införandet av ett socialistiskt världssamhälle. Ur denna synvinkel och under dessa förhållanden är ett försvar av Sovjetunionen både möjligt och nödvändigt, även under stalinismen.⁵⁰

Sovjetunionens ”egendomsformer” var därmed progressiva medan egendomsförhållandena inte var det.

⁴⁵ På 1920-talet var Shachtman (1901-72) en av det amerikanska kommunistpartiets ledare. Han anslöt sig senare till den trotskistiska oppositionen och blev en av ledarna i Socialist Workers Party. Se Drucker, *Max Shachtman and His Left: A Socialist's Odyssey Through the 'American Century'*, Humanities Press, New Jersey, 1994.

⁴⁶ Shachtman ”Är Ryssland en arbetarstat?” (*The New Internationalist* december 1940). Återutgivningen av artikeln i hans bok från 1962, s 37-60, är reviderad för att passa de politiska åsikter som Shachtman antog senare.

⁴⁷ Shachtman, *op cit.*

⁴⁸ *Ibid.*

⁴⁹ *Ibid.*

⁵⁰ *Ibid.*

Kapitel 4. Från det ”stora patriotiska kriget” till det strukturella införlivandet av Östeuropa (1941-1956)

En plötslig offensiv av tyska trupper mot Sovjetunionen den 22 juli 1941 avslutade på ett otvetydigt sätt den två år gamla pakten mellan de två länderna. De snabbt framtryckande tyska arméerna tvingade den sovjetiska regimen till drastiska handlingar. Frånsett de självklara militära förberedelserna (mobilisering av rekryter, krigsförklaring i Sovjetunionens europeiska del, och liknande) genomfördes en rad ekonomiska åtgärder, som att omvandla jordbruk och industri militärt och fullständigt flytta många industrianläggningar österut. De legendariska ansträngningar som soldater, arbetare och tekniker uppvisade under denna kampanj kan bara förklaras med det faktum att kriget från början utkämpades som ett nationellt försvarskrig. Patriotism och hat mot den lömska fienden var huvudrätt i den officiella propagandan. Till en början verkade den tyska offensiven vara omöjlig att stoppa, men under slaget om Moskva (vintern 1941-1942) blev inledningen av en motoffensiv uppenbar, som intensifierades 1943 (slagen om Stalingrad och Kursk). På internationell nivå gick Stalin i allians med Storbritannien och USA. Vad gäller hans påstådda mål om ”en världsrevolution”, försökte han så mycket som möjligt lugna sina utländska allierade, bland annat genom att 1943 upplösa Kommunistiska internationalen.

Under sin offensiv i Östeuropa 1944-1945 mötte Röda armén en hel del motstånd. Men de nazistiska ockupationstrupperna var i många fall demoraliserade, och delar av lokalbefolkningarna gjorde uppror mot dem, och befriade sig i en del fall av egen kraft. De organiserade borgerliga styrkorna spelade en relativt liten roll under dessa händelser: i de tidigare ”Axelmakterna” (Ungern, Rumänien, Bulgarien) hade de misskrediterats av sitt samarbete med Tredje riket, medan de i de allierade länderna (Polen, Tjeckoslovakien) var allvarligt försvagade av ockupationsstyrkorna. Samtidigt hade en del statsapparater mer eller mindre fallit sönder (speciellt i Polen).

Röda arméns ankomst hälsades i allmänhet med entusiasm. I Polen, Rumänien och Bulgarien ägde det rum uppror när Röda armén närmade sig, med masstrejker och demonstrationer, fabriksockupationer och till med frön till arbetarråd. Det verkar som Stalin inledningsvis inte hade som mål att omvandla de nyss ockuperade territorierna socialt.

Stalins mål i Europa 1944 och 1945 var militära och territoriella snarare än sociala omvandlingar – och i den mån de var sociala så var de socialt konservativa. Hade han haft för avsikt att ”sovjetisera” Polen så skulle han varken ha accepterat att så många politiker från före kriget fanns i Warszawa och förhandlade om en del av makten, och inte heller skulle han – vilket är viktigare – ha gjort frågan om vilket territorium som skulle vara en del av Polen och vilket som skulle vara en del av Sovjetunionen så central. I slutet av kriget betydde ”socialism i ett land” för Stalin ”vänskapliga” regeringar som styrde över ett ”vänskapligt” territorium vid Sovjetunionen västra gräns, och skyddade det mot ett möjligen återuppstått Tyskland och det kapitalistiska väst.¹

Utvecklingen i Östeuropa under perioden 1944-1945 till 1947-1948 kan sammanfattas så här:

- Under parollen ”folkdemokrati” bildades koalitionsregeringar mellan kommunistpartiet (eller ett socialistiskt enhetsparti) och borgerliga partier – de sistnämnda bildades eller återbildades i några fall på kommunisternas begäran.²

¹ Westoby, *Communism since World War II*, Brighton: Harvester Press 1981, s 10.

² Vad gäller Ungern drog till exempel Hugh Seton-Watson slutsatsen: ”under de första månaderna är det en märklig paradox att återuppbygget av dessa [borgerliga] partier till stor del genomfördes av en grupp kommunistiska agitatorer, som reste runt i fordon från Röda armén”. (Seton-Watson, *The East European Revolution*, New York: Praeger 1956, s 191.) Jämför också följande kommentar av Klement Gottwald, i ett tal till kommunistiska funktionärer i maj 1945: ”Vi måste ständigt påminna oss om att vi i den nuvarande fasen följer den nationella och demokratiska linjen ... och inte den sociala revolutionens linje.” Citerat i Brzezinski, *The Soviet Bloc. Unity and Conflict*, New York: Praeger 1961, s 27.

- Nya centrala statsapparater upprättades, som införlivade (och byråkratiserade) de organ för självstyre som hade skapats under upproren och drog till sig så många ”progressiva” som möjligt.
- Delar av ekonomin nationaliserades. I många fall innebar det inte att företagen exproprierades. Ofta gällde det övertagande av företag som hade varit de tyska ockupanternas egendom, och/eller hade stått under arbetarnas självstyre. Trots nationaliseringarna blev en stor del av ekonomierna – i synnerhet jordbrukssektorn och detaljhandeln – kvar i privata händer.

Under denna första fas behöll på det hela taget den östeuropeiska skyddszonen sin kapitalistiska karaktär, om än under Sovjetunionens övervakning. Under trycket från den konflikt som under tiden började visa sig mellan Sovjetunionen och dess tidigare allierade i väst, förändrades allt detta 1947-1948. Då fick begreppet ”folkdemokrati” en annan innebörd.³ Det ägde rum en strukturell assimileringssprocess,⁴ genom vilken buffertstaterna tydligt började likna Sovjetunionen politiskt och ekonomiskt. Tre sammanbundna strukturella omvandlingar genomfördes. För det första en nedmontering av de borgerliga krafternas kvarvarande maktbaser. På det politiska området upplöstes koalitionsregeringarna, de oberoende bondepartiernas krossades, etc. På det ekonomiska området infördes ”kommandoplanering” enligt sovjetiskt mönster,⁵ den bilaterala handeln med Sovjet ökade och utvecklingen av den tunga industrin betonades starkt. För det andra en konsolidering av monolitiska kommunistiska partier. Kommunistpartiernas karaktär varierade från land till land. En del partier, som det polska, hade bildats efter kriget, även om en del av kadren kom från förkrigsperioden. Andra, som i Tjeckoslovakien och Bulgarien, hade varit verkliga politiska krafter redan innan ”befrielsen”. Men oavsett sin olika förhistoria upplevde alla kommunistpartier en snabb tillväxt efter 1944. Konsolideringen av dessa partier uppnåddes på två sätt: genom utrensningar i stor skala,⁶ och tvångssammanslagningar med socialdemokratiska partier. För det tredje en sammanmältning mellan de monolitiska partierna och statsapparaterna. Parallellt med ”monolitiseringsen” av kommunistpartierna förlorade fackföreningarna sin självständighet en gång för alla, och statsapparaterna ”rensades”. Konsekvensen blev att kommunistpartierna nu dominerade samhällets samtliga maktbaser.

Dessa tre stora förändringar kombinerades med att Kominform bildades i september 1947, en ”informationsbyrå för de kommunistiska partierna” som fungerade som ett sätt för att samordna Moskvans politik med de utländska kommunistpartierna (speciellt i skyddszonen).⁷ Men inom kort uppstod en spricka i den östeuropeiska skyddsvallen. Från och med mars 1948 ökade motsättningarna mellan ledarskapen i Belgrad och Moskva snabbt. Efter en brysk brevväxling mellan de jugoslaviska och sovjetiska partiernas centralkommittéer, blev det jugoslaviska partiet den 28 juni utan vidare uteslutet från Kominform. Ledningen för det bannlysta partiet anklagades för ”en fientlig politik mot Sovjetunionen och SUKP”, för att sprida förtal ”ur den kontrarevolutionära trotskismens arsenal”, och för att inrikespolitiskt föra en antileninistisk politik, på grund av att den bland annat underlät att nationalisera jorden.⁸

³ Heiter, ”Die Veränderung des Konzepts der Volksdemokratie infolge der Bipolarisierung Europas”, i *Der Marshall-Plan und die europäische Linke*, Frankfurt am Main: EVA 1986.

⁴ Detta begrepp använder Tim Wohlforth, ”The Theory of Structural Assimilation”, i Westoby och Wolforth, *‘Communists’ Against Revolution. The Theory of Structural Assimilation*, London: Folrose Books 1978, speciellt s 20–34.

⁵ Införandet av femårsplanerna ger en antydning om när det ekonomiska införlivandet hade fullbordats: Bulgarien och Tjeckoslovakien 1949, Polen och Ungern 1950, Rumänien och Östtyskland 1951.

⁶ Fejtö beräknar att 2,5 miljoner personer, omkring en fjärdedel av det totala antalet medlemmar, rensades ut från de östeuropeiska kommunistpartierna, och att mellan 125.000 och 250.000 personer fängslades. Fejtö, *Histoire des démocraties populaires*, I, Paris: Maspero, s 246.

⁷ När Kominform bildades i den polska staten Szklarska Poreęba, deltog delegationer från de östeuropeiska kommunistpartierna och de två största kommunistpartierna i Västeuropa (Italien och Frankrike).

⁸ De tillämpliga dokumenten från perioden 20 mars till 28 juni återges i Bass och Marbury, *The Soviet-Yugoslav*

Bakgrunden till denna politiska splittring är komplicerad. I litteraturen föreslås den djupare orsaken vara att de jugoslaviska kommunisterna var de enda som redan under Andra världskriget hade tagit kontrollen över stora delar av sitt land från de tyska ockupanterna. Det innebar att det jugoslaviska ledarskapet – liksom det kinesiska kommunistpartiet, som också skulle bryta med Moskva 1963 – behärskade en självständig maktbas, och var mindre benäget än andra östeuropeiska ledarskap att acceptera SUKP:s politiska ok. I och med att Jugoslavien också hade drabbats mest av Stalins politik i grannlandet Grekland (som hade offrats till västmakterna), fanns det redan tidigt grund till konflikter.

I kölvattnet till brytningen mellan Jugoslavien och Sovjetunionen, uppstod ”titoistiska” strömningar och ibland (små) sympatiserande partier i många länder i väst. Den kritik av Sovjetunionen som formulerades av jugoslaviska ideologer som Kardelj och Djilas fick en lyhörd publik i dessa kretsar, och i en del fall utvidgades denna kritik ytterligare.

Jämfört med 1930-talet såg de strukturella problemen annorlunda ut från 1944-1945 och framöver: ”Medan Sovjetunionens inre struktur tidigare hade upplevt en djupgående omvandling, stod dess inre utveckling nu, trots att dess yttre situation i stora drag förblev densamma, inför en avsevärd förändring av sin yttre ställning.”⁹

4.i. Teorin om den degenererade arbetarstaten

På 1920- och 1930-talet hade vänstersocialdemokrater gjort viktiga bidrag till debatten i väst om Sovjetunionen. Men under och efter Andra världskriget krympte debattörernas politiska spektrum betydligt. Debatten koncentrerades kraftigare än tidigare till vänsterkommunistiska och radikala socialistiska kretsar. De flesta bidragen kom från den trotskistiska sidan, även om Bordiga och hans anhängare, vänstersocialister och andra också deltog aktivt. Gilles Martinet, som kan räknas in bland de som under denna period tillhörde Sovjetunionens försvarare, påpekade 1947 att Fjärde internationalen och dess politiska omgivning var ansvarig för den mest långtgående och sammanhängande kritiken av stalinismen. Till skillnad från detta kallade han det socialdemokratiska tänkandet om detta ämne för ”dött”.¹⁰

Men denna dominans för kritiker från den trotskistiska miljön innebar inte att teorin om den degenererade arbetarstaten kunde leva vidare problemfritt, eller ens utvecklas. Tvärtom mötte den Fjärde internationalen stora begreppsmässiga problem, som orsakade våldsamma kontroverser inom dess led. Som vi konstaterade tidigare, hade Trotskij antagit att den sovjetiska byråkratin antingen skulle störtas av en proletär revolution, eller att dess osäkra grepp om makten skulle stabilisera sig med hjälp av en kontrarevolution som uttryckligen syftade till att återupprätta kapitalismen. I bakgrunden spelade hans övergripande bedömning av den internationella utvecklingen en mycket viktig roll för hans förutsägelser. Han hade – helt i den Kommunistiska internationals anda – trots allt antagit att kapitalismen hade gått in i sin slutgiltiga fas. Efter att de nazistiska trupperna hade invaderat Belgien och Nederländerna, fastslog han:

Den kapitalistiska världen har ingen utväg, så vitt man inte ser en utdragen dödskamp som en lösning. Det är nödvändigt att förbereda sig inför många år, ja t o m decennier av krig, uppror, korta perioder av vapenstillestånd, nya krig, nya uppror.¹¹

Allt oftare skulle borgarklassen tvingas ta till auktoritära politiska former (bonapartism, fascism).

Controversy, 1948–58: A Documentary Record, New York: Prospect Books 1959, s 4–46.

⁹ Beyerstedt, *Marxistische Kritik an der Sowjetunion in der Stalinära (1924–1953)*, Frankfurt am Main: Peter Lang 1987, s 232.

¹⁰ G Martinet, ”Le socialisme et les sociétés de transition: de Trotsky à Burnham”, *La Revue Internationale*, vol 17 sommar 1947, s 14.

¹¹ Trotskij, [Fjärde internationals manifest om det imperialistiska kriget och den proletära världsrevolutionen](#), på marxistarkiv.se, s 22.

Samtidigt skulle arbetarna skakas ur sin apati och göra uppror. I synnerhet våldet under krigen var förutbestämt att skynda på den politiska utvecklingen över hela linjen: ”De stora uppgifter som bara igår verkade vara årtal långt borta, för att inte säga årtionden, kan dyka upp framför oss inom bara två eller tre år.”¹² Epoken var således en period av slutgiltig kamp, och av just den anledningen skulle inte situationen i Sovjetunionen längre förbli densamma.

Efter att Fjärde internationalen hade hämtat sig något från konsekvenserna av kriget (och Trotskijs död), försökte den hålla sig strikt till Trotskijs prognos, trots att det inom kort visade sig att den stod i konflikt med verkligheten. 1946 förklarade organisationen på följande sätt varför de förutspådda händelserna inte hade ägt rum:

Även om inte kriget omedelbart skapade ett revolutionärt uppsving i Europa av den omfattning och i det tempo som vi förutspådde, så är det *icke desto mindre obestridligt att det raserade den kapitalistiska jämvikten i världsskala, och på så sätt öppnade en lång revolutionär period*. All självkritik ... begränsar sig huvudsakligen till tempot och inte den *grundläggande karaktären* hos den period som följer på det imperialistiska kriget.¹³

Helt i linje med detta perspektiv förnekades möjligheten av ett kapitalistiskt återupprättande i Sovjetunionen, och man förutspådde en nära förestående politisk omvälvning.

Här och där höjdes empiriska argument mot denna ”katastrofism”,¹⁴ men utan framgång. När den internationella kapitalismen efter några år visade definitiva tecken på en förnyad dynamik, och stalinismen visade sig vara stabilare än någonsin, förändrades stämningarna bland trotskisterna till ett accepterande. Men rörelsens viktigaste ledare, Michel Raptis, gick sedermera ännu längre i att ompröva världsperspektiven. I en artikel som han publicerade 1951 – även påverkad av Korea-konflikten – förutspådde han att det var oundvikligt med ett tredje världskrig, som skulle kunna leda till en historisk fas med ”stalinoïda” arbetarstater som kunde vara i århundraden.¹⁵ Medan det tidigare hade ansetts för troligt att stalinismen inte skulle kunna överleva Andra världskriget, hävdades det således nu att den skulle segra i ett tredje världskrig och leda till sovjetliknande regimer som skulle bestå under obestämd tid. Man skulle kunna tänka sig att denna delvisa ”revisionism” kunde ha orsakat en omvärdering av hela teorin om degenererade arbetarstater, men det skedde inte.¹⁶

Det fortsatta rigida fasthållandet av ortodoxin – om än med ett upphävande av den tidsfaktor som Trotskij ansåg vara grundläggande – gjorde det mycket svårt att hantera händelserna i Östeuropa. Hur skulle man tolka de nya samhällenas karaktär? Om de definierades som byråkratiserade arbetarstater, då stötte denna tolkning på två teoretiska invändningar, den första mer principiell än den andra:

a) Arbetarstater kunde, om man skulle ha ett renlärigt förhållningssätt (i linje med Marx’ tes att arbetarna bara kan befria sig själva), endast vara resultatet av en självständig, proletär befrielseprocess under ledning av en revolutionär massorganisation. Hur skulle då arbetarstater kunna

¹² *Ibid*, s 23.

¹³ Utkastet till resolutionen från 1946, ”Den nya imperialistiska freden och uppbygget av Fjärde internationalens partier”, skrevs av Ernest Mandel.

¹⁴ Se i synnerhet Cliff, ”All That Glitters Is Not Gold. A Reply to Germain’s ’From the ABC to Current Reading: Boom, Revival or Crisis?’”, Revolutionary Communist Party, Fjärde internationalens brittiska sektionens internbulletin, september 1947. Cliffs bidrag var ett svar på Germain, ”De l’A.B.C. à la lecture courante: boom, reprise ou crise?”, Internationella sekretariatets internbulletin, vol II, nr 16, juli 1947. I denna artikel hävdade Mandel bland annat att ”under den kapitalistiska nedgångsperioden kan den brittiska industrin inte längre växa förbi stadiet av återhämtning och uppnå en verklig högkonjunktur”. I sitt svar förnekade Cliff detta.

¹⁵ Pablo [Raptis], ”Où allons-nous?”, *Quatrième Internationale*, februari-april 1951. Angående Raptis (1911–1996), se Richardson, ”Michel Pablo (1911–1996)”, *Revolutionary History*, vol 6, nr 2–3, sommar 1996, s 255–256.

¹⁶ Detta påpekades av Bleibtreu-Favre, ”Where Is Pablo Going?” (1951), i *Trotskyism versus Revisionism: A Documentary History*, I, London: New Park Publications, 1974, s 60.

upprättas uppifrån, och under ledning av stalinister som ansågs vara ”helt igenom kontrarevolutionära”?

b) Tidigare fall där andra stater införlivades i den första arbetarstaten hade genomgående kombinerats med att de inlemmades i Sovjetunionen (Georgien, baltstaterna, östra Polen, etc.). Följaktligen hade Trotskij själv ansett att ett ”strukturellt införlivande” av andra stater skulle kombineras med att nationsgränserna avskaffades.¹⁷ Under åren 1947-1951 uttrycktes tre ståndpunkter om denna fråga. Ernest Mandel ansåg inledningsvis att *alla* östeuropeiska buffertstater, från Jugoslavien till Polen, fortfarande var kapitalistiska. Michel Raptis höll med om denna åsikt, *utom* vad gällde Jugoslavien. Enligt hans uppfattning var det landet en arbetarstat, på grund av inbördeskriget som det hade gått igenom. Slutligen definierade Joseph Hansen och Bert Cochran alla de ockuperade östeuropeiska länderna som arbetarstater, som ända från sitt grundande var *byråkratiskt deformerade*. 1951 slutade diskussionen med att den sistnämnda ståndpunkten segrade.¹⁸

Om vi gör en översikt av Fjärde internationalens officiella texter, så kan vi se hur svår och utdragen processen att utforma en definitiv uppfattning måste ha varit. 1947 beskrevs buffertstaterna som kapitalistiska länder i en övergångssituation:

[Sovjetunionens] byråkrati kommer i det långa loppet inte att med framgång kunna genomföra det verkligt strukturella införlivande som kräver att kapitalismen krossas. Det går bara att uppnå i så stor skala med hjälp av en proletär revolution.¹⁹

1949 reviderades denna tolkning:

De sociala skillnaderna mellan Sovjetunionen och buffertzonen ... är av kvalitativ natur även om samhället i buffertzonen ur kvantitativ synvinkel mer närmar sig det sovjetiska samhället snarare än de ”normala” kapitalistiska länderna, i samma mening som Sovjetunionen själv är kvalitativt närmare kapitalismen än socialismen.²⁰

Och 1951 nådde man slutligen slutsatsen att:

Det strukturella införlivandet av dessa länder i Sovjetunionen måste nu anses vara i allt väsentligt fullbordat, och de har upphört att vara egentligt kapitalistiska länder.²¹

Den teoretiska konsekvensen av denna utveckling var att Sovjetunionen inte längre betraktades som *prototyp* för en arbetarstat, utan istället som ett *specialfall*. Ändå omvärderades inte teorin om den degenererade arbetarstaten. I denna mening fortsatte den ”officiella” trotskistiska rörelsen att hålla fast vid de gamla antagandena.

4.ii. Teorier om statskapitalism

De teoretiska svårigheterna för anhängarna till teorin om den degenererade arbetarstaten gav upphov till oppositionsströmningar inom den trotskistiska rörelsen i olika delar av världen. De flesta oppositionella anammade en teori om statskapitalism. I detta hämtade de stöd från den främsta beskyddaren av Trotskijs politiska arv, hans änka Natalja Sedova. Från och med omkring 1946 ansåg Sedova att Sovjetunionen definitivt inte längre kunde betraktas som en arbetarstat, och 1951 bröt hon med Fjärde internationalen. I ett öppet brev till organisationens mest inflytelserika sektion, det amerikanska Socialist Workers Party, argumenterade hon för att hon tog detta steg:

¹⁷ Se t ex Leo Trotskij, [Bokslut om de finska händelserna](#), på marxistarkiv.se.

¹⁸ C Conner, ”From World War II to the Cold War”, i *Towards a History of the Fourth International*, Part I, New York: Socialist Workers Party 1973, s 6.

¹⁹ ”The Russian Question Today”, *Fourth International*, vol 10, nr 9 november-december 1947.

²⁰ ”The Evolution of the Buffer Countries”, *International Information Bulletin*, juni 1949.

²¹ [Östeuropas klasskaraktär](#) [Resolution från tredje världskongressen], *Fourth International*, vol 12, nr 6, november-december 1951. För att skilja dem från Sovjetunionen kallades randstaterna inte ”degenererade arbetarstater” utan arbetarstater som ända från början var ”deformerade”.

Gång på gång pekade han [dvs. Trotskij] på hur stalinismens konsolidering i Ryssland medförde att arbetarklassens ekonomiska, politiska och sociala ställning försämrades, och att en tyrannisk och privilegierad aristokrati segrade. Om denna utveckling fortsatte, sa han, kommer revolutionen att nå en slutpunkt och kapitalismen kommer att återupprättas.

Detta är tyvärr just vad som har hänt om än i en ny och oväntad form. Det finns knappast ett land i världen där socialismens verkliga teorier och bärare förföljs på ett så barbariskt sätt. Det borde vara klart för var och en att stalinismen fullständigt har krossat revolutionen. Ändå fortsätter ni att säga att Ryssland under denna avskyvärda regim trots det är en arbetarstat eller innehåller socialism. [Jag anser det vara ett slag mot socialismen.]²²

[...]

James/Dunayevskaya

Cyril Lionel Robert (C L R) James, var en revolutionär från Trinidad, som 1938 varit en av grundarna av Fjärde internationalen²³ och Raya Dunayevskaya (pseudonym för Rae Spiegel), amerikanska som en tid varit medarbetare till Trotskij,²⁴ var ledare för den "statskapitalistiska" oppositionen i trotskiströrelsen i USA.

1941 hade gruppen kring James och Dunayevskaya – även känd som "Johnson-Forest-tendensen" efter de bådas respektive partinamn – lämnat Socialist Workers Party tillsammans med Max Shachtman och hans anhängare och grundat Workers Party. Men debatten mellan denna grupp och majoriteten i den nya organisationen, som stödde teorin om byråkratisk kollektivism, kom alltmer att handla om grundläggande principer. 1948 lämnade Johnson-Forest-tendensen Workers Party – märkligt nog för att återgå till Socialist Workers Party, tills den slutliga brytningen med trotskismen skedde 1951. Gruppen fortsatte därefter sin verksamhet på egen hand under namnet "Facing Reality" [Vänd mot verkligheten].²⁵

²² N Sedova, [Utträdesbrev från Fjärde internationalen](#), på marxistarkiv.se. [Den sista meningen är ej med i den översättningen – öa.] Tillsammans med detta brev publicerades ett "Svar från SWP på Natalja Trotskijs brev". Kommentarer tillhandahålls av Max Shachtman i Shachtman, "The 4th International's Capitulation to Stalinism", *Labor Action*, 25 juni 1951.

²³ C L R James (1901-1989) lämnade 1932 Trinidad och bosatte sig i Storbritannien, där han arbetade som journalist med cricket som specialitet. 1936 var han med om att bilda den trotskistiska Revolutionary Socialist League och 1938 deltog han i Fjärde internationals grundningskongress. Från slutet av 1938 var James bosatt i USA. 1952 blev han internerad och året därpå utvisad och bannlyst från landet. Därefter levde han fem år i Storbritannien för att återvända till Trinidad 1958, där han några år var sekreterare i West Indies' Federal Labour Party. James gjorde sig berömd för sina arbeten om de svartas frigörelse och skrev *The Black Jacobins*. *Toussaint L'Ouverture and the San Domingo Revolution* (1938). Se Paul Buhle, *C L R James: His Life and Work* (1986) samt *C L R James. The Artist as Revolutionary* (1988); Grace Lee Boggs, "Thinking and Acting Dialectically, C L R James ...", *Monthly Review*, 45, 1993, Kent Worcester, *C L R James. A Political Biography* (1995), Farruk Dhondy, *C L R James. A Life* (2001).

²⁴ Biografiska data i Anon, "Rae Spiegel (Raya Dunayevskaya) (1910-1987)", *Cahiers Léon Trotsky*, 31, 1987; Kevin Anderson, "Raya Dunayevskaya, 1910 to 1987, Marxist Economist and Philosopher", *Review of Radical Political Economics*, 20, 1:1988, Mihailo Markovic, "Raya Dunayevskaya: Great Socialist Humanist Who Lived Her Philosophy All Her Life", *Praxis International* 8,3 1988.

²⁵ Vad jag vet finns inget mer substantiellt skrivet om Johnson-Forest-tendensens historia. Den information som finns i olika viktiga publikationer är inte alltid helt samstämmig, framför allt när det kommer till deras återkomst till Fjärde internationalen. 1967 skrev Jerome och Buick: "1947 gick denna Johnson-Forest-grupp tillbaka till SWP, för att lämna det på nytt 1951" (sid. 68). 1977 skrev Ashton Myers: "Efter att ha brutit med Shachtman återkom C L R James till Socialist Workers Party under två år, 1948 och 1949, bara för att bli utesluten" (sid. 200). 1983 uppger Robinson: "1942 hade således [...] en grupp kring James och Raya Dunayevskaya, Johnson-Forest-tendensen, lämnat 'Shachtmaniterna'. Senare, 1949 eller så [sic] skulle Johnson-Forest-tendensen återgå till SWP bara för att två år senare bli klart oberoende." (sid. 389). Jag baserar min tolkning på uttalanden av James själv. I förordet till andra upplagan av *The Invading Socialist Society* skriver han: "Johnson-Forest-tendensen var en gruppering inom den trotskistiska rörelsen, som 1940 lämnade Socialist Workers Party och följde vad som skulle bli Workers Party. Inom Workers Party fann rörelsen det emellertid nödvändigt att klargöra sin hållning, inte bara gentemot Max Shachtmans eklektiska skutt; vi fann det också nödvändigt att klargöra våra ståndpunkter gentemot Trotskijs, som Socialist Workers Party upprepade på ett rituellt vis.

James och Dunayevskayas allmänna teoretiska utveckling dessa år kan sammanfattas på följande vis. Runt 1940 hade båda dragit slutsatsen att Trotskij teori om den degenererade arbetarstaten var fullständigt felaktig, på grund av att den förvandlat statligt ägande av produktionsmedlen till en ”fetisch” i marxistisk mening.²⁶ Brytningen med Trotskij på den punkten utgjorde inledningen till växande motsättningar. James och Dunayevskaya ägnade sig åt en omfattande omvärdering av marxismen, dess metoder och filosofiska grunder, där de – i motsats till vad som var vanligt inom anglo-sachsisk tradition vid denna till – framför allt återvände till en av de viktigaste källorna för Marx’ tänkande: Hegel.²⁷

Kritiken av Trotskij ”statsfetischism” kombinerades samtidigt med stark betoning av produktionsförhållandena och det sätt de påverkade den moderne arbetarens tillvaro. Gruppen publicerade rapporter från arbetare om deras dagliga arbete²⁸ och försökte rent allmänt att knyta en övergripande hegeliansk-marxistisk samhällssyn till en hållning ”underifrån”.

Detta resulterade i en teori om statskapitalism, som i viss utsträckning var unik, men som heller inte växte fram utan svårigheter. James stod för det första bidraget. Därefter förfinades analysen av Dunayevskaya, som var kunnig inom ekonomi och i stånd att använda sig av ryska källor.²⁹

I sin första artikel i ämnet, framförde James som sitt främsta argument för att Sovjetunionen var statskapitalistiska, att arbetarna och bönderna där var beroende av löner:

Det förhärskande lönearbetet gör att produktionsmedlen blir avgörande. De produktionsmedel som monopoliseras av en sektion av samhället, i sin roll av kapital, ett självständigt liv och en egen rörelse.³⁰

Samtidigt insåg James emellertid att lönearbete var förhärskande också under de första åren efter Oktoberrevolutionen då – enligt hans uttalade uppfattning – en arbetarstat fortfarande hade existerat. Den motsättningen löste han på följande vis:

Förekom lönearbete i Lenins Ryssland? Endast till formen; eller ja och nej, eftersom det är oundvikligt i en övergångsstat, men mer nej än ja. [...] Medan det grundläggande förhållandet i ett kapitalistiskt samhälle å ena sidan är lönearbete och å andra sidan befinner sig produktionsmedlen i händerna på kapitalistklassen, såg förhållandet i det leninistiska Ryssland ut på följande vis: å ena sidan lönearbete enbart till formen och å andra sidan var produktionsmedlen i händerna på arbetaren, som ägde egendomen via staten.³¹

I själva verket kan vi utifrån detta stycke dra slutsatsen att det inte är lönearbete som sådant, som gör ett samhälle (stats-) kapitalistiskt – som är innebörden i det första citatet – utan snarare kombinationen av lönearbete och avsaknaden av proletär makt.

Efter att ha dragit en lans för beteckningen statskapitalism tog James ytterligare ett steg: om ekono-

Under arbetet med detta gav vi 1947 ut *The Invading Socialist Society*. Men just vår seriösa inställning till marxismens grunder fick oss att lämna de sorglösa improvisationerna hos Workers Party och att 1948 åter ansluta oss till Socialist Workers Party.” James, 1972, sid. 1. Och i en artikel 1967 med rubriken ”Black Power” skriver han: “[...] 1951 bröt jag och mina vänner oåterkalleligt och avgörande med trotskismens utgångspunkter.” (C L R James, [Black Power](#)).

²⁶ ”Därför, för att hitta en analogi, måste vi ta vår tillflykt till religionens dimmiga rike. Där framstår den mänskliga hjärnans produkter som autonoma varelser försedda med eget liv, som ingår relationer både med varandra och den mänskliga rasen. Så är det också i varornas värld med produkterna av människohänder. Jag kallar detta den fetischism som förenar sig med produkterna av arbete så fort de produceras som varor och som därför inte går att skilja från tillverkning av varor”, Marx, *Kapitalet*, band 1.

²⁷ Se framför allt James [Notes on Dialectics](#), först publicerad 1948. I den boken använder sig James av Hegels *Wissenschaft der Logik* som vägledning för en dialektisk kritik av trotskismen.

²⁸ Det mest kända var ett ”egodokument” av arbetaren ”Paul Romano” (Phil Singer). Se Paul Romano och Ria Stone, *The American Worker* (1946).

²⁹ Se Raya Dunayevskaya, [A New Revision of Marxian Economics](#) (1944) och [Revision or Reaffirmation of Marxism?](#) (1945).

³⁰ J R Johnson [=C L R James], [Russia – A Fascist State](#) (1941).

³¹ Johnson, a.a.

misk och politisk makt var koncentrerad till ett ställe (den statliga centralmakten) och arbetare och bönder var beroende av löner i kapitalistisk betydelse, då var det också logiskt att säga att en ”nationell kapitalist” existerade, en kapitalist som styrde ett helt land och kunde pressa fram mervärde. Detta tog sig dock inte formen av profit som under kapitalistisk konkurrens, utan formen av kapitalistiska (byråkratiska) ”löner”.

Denna tes ledde emellertid till ett teoretiskt problem. Ett kapital som inte längre konkurrerar med andra kapital är inte kapital i marxistisk mening. Om Sovjetunionen inte bestod av många kapital, utan bara av ett, hur kunde det då fortfarande vara marknadskonkurrens? I nästa artikel försökte James besvara den frågan. Han hittade lösningen på ett nytt område: världsmarknaden. Att Sovjet konkurrerade på världsmarknaden med andra nationella kapital innebar att värdelagen fortsatte att gälla i Sovjetunionen.

[Den] stalinistiska ekonomin regleras genom löner och de lönerna styrs av värdelagen. Ty på grund av de enorma utgifterna för ett klassamhälle i dagens värld, behovet av att hålla jämna steg med andra stater i de ständiga tekniska revolutionerna inom produktionen och konkurrensen på världsmarknaden, valet mellan autarki (med enorma ökningar av produktionskostnaderna) eller att tränga in på världsmarknaden (och då utsättas för alla dess svängningar), den imperialistiska kampen och en outvecklad ekonomis; allt detta tvingar Stalin att behandla arbetskraften på samma sätt som i Tyskland, behandla den som en vara, avlönad i enlighet med kostnaden för dess produktion och reproduktion.³²

Detta inte helt och hållet klargörande stycke tycks leda till tre slutsatser:

- 1) Sovjetunionen försökte tillverka sina egna varor så billigt som möjligt för att inte tvingas köpa dem på världsmarknaden och/eller sälja dem på världsmarknaden (”hålla jämna steg”).
- 2) Sovjetunionen försökte få tag på specifika varor utomlands, eftersom det skulle bli för dyrt att tillverka dem på hemmaplan (”autarki med enorma ökningar av produktionskostnaderna”).
- 3) I Sovjetunionen var arbetskraften en vara, eftersom lönerna hölls så låga som möjligt (”avlönad i enlighet med kostnaden för dess produktion och reproduktion”).

Dunayevskaya utvecklade James’ argument. I tre artiklar hade hon lagt fram en avsevärd mängd information om de socio-ekonomiska förhållandena i Sovjetunionen, använt sig av ryska källor och bl a försökt visa att den nya härskande klassen – av henne statistiskt definierad som den ”mest avancerade” delen av intelligenzien – utgjort 2,05 procent av befolkningen,³³ och utvecklat en mer systematisk teori i en artikel i tre delar skriven i slutet av 1946 och början av 1947. I likhet med det som Worrall tidigare gjort, försökte Dunayevskaya också leda i ”bevis” att Marx hade talat om möjligheten av statskapitalism. Hon lyfte fram ett annat stycke i *Kapitalet* än australiern nämligen det stycke där de extrema gränserna för kapitalistisk centralisering nämndes: en sammanslagning av allt kapital i ett enda stort kapitalistiskt företag.³⁴

Därefter försökte Dunayevskaya – precis som Worrall – visa att denna teoretiska möjlighet hade blivit verklighet i Sovjetunionen. På ortodoxt marxistiskt vis slog hon fast att inom statskapitalismen måste kapitalismens grundläggande lag (dvs värdelagen) gälla, men att kapitalets sätt att tillskansa sig mervärdet skilde sig från den ”normala” kapitalismen. Båda dessa karaktärsdrag var enligt henne tillämpliga på Sovjetunionen. Å ena sidan skedde erövringen av mervärde på ett nytt sätt (via en central plan) och å andra sidan gjorde sig värdelagen gällande på en rad olika sätt: klyftan mellan rika och fattiga hade ökat, arbetarna var tvungna att sälja sin arbetskraft till dess

³² J R Johnson, [Russia and Marxism](#) (1941).

³³ F Forest [=Rae Spiegel], [En analys av den ryska ekonomin \(1942-43\)](#). Jag hänvisar till den tredje artikeln. ”D – Sociala klasser i Ryssland”

³⁴ ”I en viss produktionsgren skulle centralisationen ha nått sin yttersta gräns, då alla kapital som placerats däri hade sammansmält till ett enhetskapital. I ett visst samhälle skulle denna gräns vara nådd, först då hela det samhälleliga kapitalet hade samlats på en hand hos en enskild kapitalist eller en enda kapitalistsammanslutning.” Marx, *Kapitalet*, band 1.

värde för att förhindra förlorad levnadsstandard, produktion av produktionsmedel var viktigare än av konsumtionsvaror, det förkom (dold) arbetslöshet, det pågick en kontinuerlig kamp med andra kapital på världsmarknaden och det förekom ständiga kriser orsakade av problemen med ekonomisk samordning.

Enligt Dunayevskaya hade det nya systemet etablerats i mitten av 1930-talet. Kontrarevolutionen hade skett på ett annat sätt än marxister tänkt sig: inte med våld utan smygande. Arbetarnas rättigheter hade gradvis urholkats. Sedan hade stachanovism och ackordslöner skilt arbetarna från produktionsmedlen. 1936 hade så byråkratins makt som härskande klass ratificerats genom en ny konstitution och bolsjevikernas gamla garde hade utplånats under de stora utrensningarna.

De ännu så länge mer eller mindre sporadiska hänvisningarna till stachanovism och att arbetarna helt avskilts från produktionsmedlen fick en mer framträdande plats i senare artiklar av James och Dunayevskaya – parallellt med ett ökande intresse, som vi tidigare konstaterat, för arbetarnas vardagsliv. I sin broschyr *State Capitalism and World Revolution* från 1950 jämförde James helt och hållet de högutvecklade företagen i USA å ena sidan och sovjetisk statskapitalism efter 1936 å den andra. I båda fallen tvingades arbetarna till förslöande slaveri av likartat slag (löpande band, ackord) medan kunskandet om produktionsprocessen fanns på annat håll, hos de byråkratiska apparaterna, i planerad form tillämpat för att främja ackumulationsprocessen och disciplinera arbetarna.³⁵

Om vi ställer samman de olika viktigare verken av James och Dunayevskaya får vi bilden av Sovjetunionen som ett gigantiskt kapitalistiskt företag, som genom statlig planering förtryckte och exploaterade arbetarna samt konkurrerade på världsmarknaden med utländska bolag och länder.

Cliff

Ygael Gluckstein (1917–2000), en trotskist från Palestina som skrev under pseudonymen Tony Cliff,³⁶ drev från och med omkring 1947 en ”statskapitalistisk” opposition i Fjärde internationals brittiska sektion. Efter att 1947 till en början ha kritiserat både teorierna om den degenererade arbetarstaten och byråkratisk kollektivism, publicerade han 1948 en omfattande redogörelse för sina egna uppfattningar, under titeln *The Nature of Stalinist Russia* [Det stalinistiska Rysslands karaktär] – ett verk som har tryckts flera gånger i reviderad och utvidgad form. Cliff började fundera efter händelserna i Östeuropa 1944. Om, som vissa hävdade, buffertstaterna var arbetarstater, då – slöt han sig till – var Stalin den person som hade förverkligat de proletära revolutionerna där. Men i så fall skulle det vara möjligt att upprätta proletära stater utan att proletariatet själv var aktivt. Cliff ansåg sig stå inför två ömsesidigt uteslutande logiska möjligheter: antingen utgjorde de östeuropeiska randstaterna verkliga arbetarstater, och då kunde arbetarklassens befrielse också utföras av andra, eller så kunde bara arbetarklassen befria sig själv, och då gick det inte att vidmakthålla teorin om den degenererade arbetarstaten. Hans eget val i detta dilemma var uppenbart:

När jag kom fram till teorin om statskapitalism, så gjorde jag inte det med hjälp av en lång analys av värdelagen i Ryssland, den ekonomiska statistiken i Ryssland. Inte alls. Jag kom fram till den med hjälp av det enkla budskapet, att om arbetarklassens befrielse är arbetarklassens handling, då kan det inte finnas en arbetarstat utan att arbetarna har makten att bestämma vad som sker i samhället. Så jag måste välja mellan vad Trotskij hade sagt – Trotskijs hjärta är arbetarnas egen aktivitet – eller ägandeformen. Jag

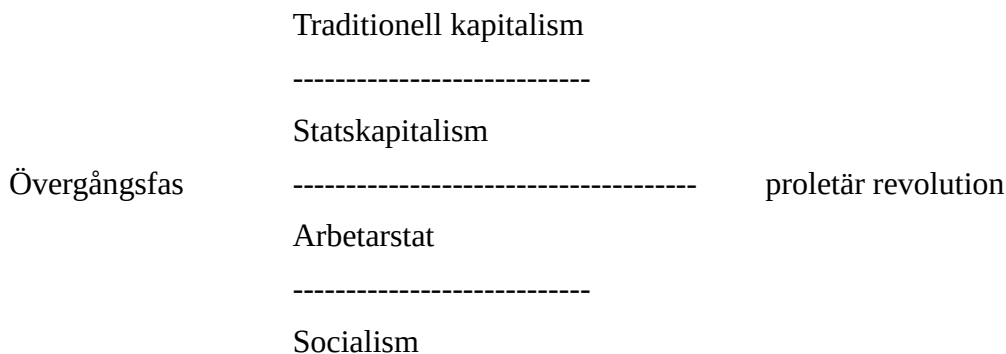
³⁵ James och Dunayevskaya, [State Capitalism and World Revolution](#), 1969, sid. 39-46 [i tryckta versionen]

³⁶ Gluckstein/Cliff föddes 1917 i Palestina. Från och med omkring 1938 var han trotskist, och utvandrade 1946 till Storbritannien. 1947 utvisades han och slog sig ner i Irland. Men han besökte Storbritannien regelbundet eftersom hans familj bodde där, och deltog i de brittiska trotskisternas diskussioner. 1952 återvände han till Storbritannien, där han blev ledare för den lilla Socialist Review Group i Labourpartiet, ur vilken International Socialists och senare Socialist Workers Party uppstod (ska inte blandas ihop med det amerikanska partiet med samma namn). Denna information grundar sig på en intervju med författaren i London, den 9 juli 1979. Se vidare, ”Tony Cliff Interview”, *The Leveller*, september 1979, och Cliff, [A World to Win: Life of a Revolutionary](#), London: Bookmarks 2000, samt Y Sarney, ”A Revolutionary Life”, *International Socialism*, vol II, nr 87 sommar 2000.

bestämde mig för att ägandeformen inte avgjorde frågan.³⁷

Cliff återvände till den ståndpunkt som Trotskij försvarade före 1933, nämligen att det bara var rimligt att tala om en arbetarstat om arbetarklassen verkligen utövade den politiska makten och hade direkt kontroll över produktionsmedlen. Så fort detta inte längre var fallet kunde man heller inte längre säga att det existerade en arbetarstat, oavsett om man kallade den degenererad eller ej. I den meningen kunde man fortfarande tillämpa begreppet arbetarstat på perioden 1917-1928 – om än med en socialt oberoende byråkrati – men inte på perioden efter det. Den första femårsplanen utgjorde en revolutionärt kvalitativ förändring: vid denna tidpunkt började byråkratin snabbt genomföra borgarklassens historiska uppgift (att skapa ett stort proletariat, och ackumulera kapital).³⁸

Cliff betecknade den statskapitalism som hade befästs under Stalin som ”den yttersta teoretiska gräns som kapitalismen kan nå”.³⁹ Precis på samma sätt som en arbetarstat förkroppsligade övergångsfasen till socialismen efter den proletära revolutionen, var den sovjetiska statskapitalismen kapitalismens sista övergångsfas före den socialistiska revolutionen. Schematiskt kan man framställa denna tankegång så här:

Medan övergången från statskapitalism till arbetarstat av nödvändighet var våldsam till sin karaktär, eftersom en borgerlig armé inte kunde vridas loss ur den härskande klassens händer på ett gradvis sätt, trodde Cliff att den omvända övergången, som sades ha ägt rum i Sovjetunionen omkring 1928, också var möjlig utan våld. Det enda kravet var att den inre demokratin i armén gradvis bröts ner och ersattes av en befälsstruktur som inte kontrollerades underifrån.⁴⁰

Vad hade då denna statskapitalism för kännetecken? Cliff visade att han hade studerat den tillämpliga dåvarande litteraturen ganska bra,⁴¹ och kombinerade delar av olika tidigare marxistiska bidrag i en särpräglad syntes som vid en första anblick verkar mycket konsekvent. Likt Hilferding höll han med om att prismekanismen i Sovjetunionen inte uttryckte en självständig ekonomisk aktivitet, utan bara en (inte helt godtyckligt bestämd) överföringsmekanism, med vilken statsapparaten reglerade hela samhällets produktion och arbetsdelning. Med Dunayevskaya och James delade han övertygelsen att de enskilda företagen i Sovjetunionen inte var självständiga ekonomiska enheter, utan bara underordnade kugghjul i en större helhet.⁴²

³⁷ ”Tony Cliff Interview”, *The Leveller*, september 1979, s 21.

³⁸ Cliff, ”The Nature of Stalinist Russia”, 1948, s 59–60, 81; nytryck i *Marxist Theory after Trotsky*, Selected Writings, Volume 3, London: Bookmarks 2003, s 56, 75. [Finns på Marxist Internet Archive: [The Nature of Stalinist Russia](#)]

³⁹ *Ibid*, s 62; nytryck 2003, s 58.

⁴⁰ *Ibid*, s 82.

⁴¹ Se t ex hänvisningar till Laurats *Marxism and Democracy* (s 16; nytryck 2003, s 15), Burnhams *Direktörernas revolution* (s 61, nytryck 2003, s 57) och Hilferdings kritik av statskapitalismen (s 97, nytryck 2003 s 128-129).

⁴² Under en kort period upprätthöll Cliff kamratliga relationer till Dunayevskaya. Ray Challinor uppger att de två hade kommit överens om en ”arbetsdelning” under teoretiserandet om Sovjet: ”Jag fick ett brev från Raya [Dunayevskaya] där hon sa att hon träffade Cliff vid [Fjärde internationalens] fjärde världskongress 1946. De kom överens om att hon skulle ägna sig åt att studera de filosofiska slutsatserna och att Cliff skulle titta på de ekonomiska frågorna.” (R Challinor, ”’State Capitalism’ – A New Order”, *Left*, 140, juni 1995, s 27.)

Om man betraktade Sovjetunionen isolerat, utan att ta hänsyn till det internationella sammanhanget, skulle det på ett slående sätt likna ”en enda stor fabrik” som styrdes från ett centralt ställe. Om man tog med de internationella förhållandena i analysen, blev den kapitalistiska karaktären på detta stora statliga företag uppenbar. Då visade det sig att Sovjetunionen som land var jämförbart med alla de enskilda kapitalistiska företag som försökte överleva under förhållanden av konkurrens.

Men Cliffs analys upphörde inte där. Medan James och Dunayevskaya inte hade brytt sig om vilken exakt karaktär konkurrensen mellan Sovjetunionen och dess utländska rivaler hade, utvecklade han sin egen teori om ämnet. Hans utgångspunkt var följande observation: hittills hade Rysslands underutveckling uteslutit att utländska marknader skulle kunna översvämmas av ryska varor. Å andra sidan översvämmades inte de ryska marknaderna av utländska varor tack vare monopolet på utrikeshandeln, som bara gick att krossa med hjälp av militär makt.⁴³

Men denna omständighet skulle kunna tolkas som att Sovjetunionen som nationellt kapitalistiskt företag inte konkurrerade med andra utländska kapital. Och om det var fallet, skulle det ändå vara rimligt att alls tala om ”kapital”? Cliff ansåg att han kunde neutralisera denna uppenbara invändning genom att anta att den internationella konkurrensen inte ägde rum med hjälp av varor, utan med bruksvärden i form av upprustning. Denna ”uppfinning” avseende den marxistiska värdelagen – som trots allt bara innefattade konkurrens med hjälp av realiserade värden (faktisk försäljning av varor) – försvarade Cliff på följande sätt:

Värde uttrycker existensen av konkurrerande förhållanden mellan självständiga producenter. Resultat[en] av Rysslands ställning i konkurrensen uttrycks genom att bruksvärden upphöjs till ett mål, som är att segra under denna konkurrens. Även om bruksvärden är ett mål, så förblir de därför fortfarande ett medel.⁴⁴

4.v. Debatter och ömsesidig kritik

Deutscher-debatten

Långt in på 1940-talet hade diskussionen främst rört sig kring frågan om hur Sovjet hade uppstått, och hur det i marxistiska termer skulle placeras i historiens övergripande rörelse. I den mån deltagarna funderade på slutet för denna samhällsbildning, så fanns det två huvuduppfattningar: antingen skulle arbetarklassen i sinom tid göra processen kort med den stalinistiska byråkratin, eller så skulle diktaturen fortleva under lång tid och sedan gradvis göra sig själv överflödig.

Den polsk-judiske journalisten och historikern Isaac Deutscher, som fram till omkring 1940 hade varit medlem i Fjärde internationalen (under pseudonymen Josef Bren),⁴⁵ utvecklade under 1940-talet en annan syn på den byråkratiska samhällsordningens fall. Detta blev uppenbart när hans Stalinbiografi slutligen publicerades 1949. I detta storslagna verk lämnade Deutscher inga tvivel om att han ansåg en snabb utveckling mot demokrati som möjlig eller till och med trolig.⁴⁶ Han vidare-

⁴³ Cliff, ”The Nature of Stalinist Russia”, s 99; nytryck 2003, s 91.

⁴⁴ *Ibid*, s 100; nytryck 2003, s 92. Olika författare hävdade att Cliffs teori starkt påminde om teorin om byråkratisk kollektivism, eftersom båda antog att värdelagen inte gällde inom Sovjetunionen (se t ex Hobson och Tabor, *Trotskyism and the Dilemma of Socialism*, New York: Greenwood Press 1988, s 369). Uppenbarligen finns det slående paralleller speciellt mellan Cliff och Joseph Carter, som hade definierat Sovjetunionen som en ”jättelik nationell kartell”- (Carter, ”Bureaucratic Collectivism”, *New Internationalist*, 7 1941, s 218; se kapitel 3 ovan), men denna tolkning förbiser den viktigaste orsaken till att Cliff utarbetade sin egen teori, nämligen därför att teorin om byråkratisk kollektivism enligt hans åsikt inte kunde förklara den ekonomiska tillväxten i Sovjetunionen. Cliff kallade byråkratisk kollektivism för en teori som var ”enbart negativ” och ”således tom, abstrakt och därmed nyckfull”. (*Ibid*, s 156.)

⁴⁵ Sam Bornstein och Al Richardson, *The War and the International. A History of the Trotskyist Movement in Britain 1937-1949*, London: Socialist Platform 1986, s 50, not 97. Trots att han varit mot bildandet av Fjärde internationalen så hade han ändå anslutit sig till den. Se Ludger Syré, *Isaac Deutscher, Marxist, Publizist, Historiker. Sein Leben und Werk 1907-1967*, Hamburg: Junius 1974, s 56-57.

⁴⁶ Isaac Deutscher, [Stalin](http://marxistarkiv.se), på marxistarkiv.se.

utvecklade denna prognos i sin bok *Russia After Stalin* [Ryssland efter Stalin] från 1953, som skrevs under de första månaderna efter Stalins död. Här både försvarade och vände han upp och ner på teorin om degenererade arbetarstater. Deutscher ansåg att stalinismen – i vilken han såg både marxistiska och ”halvt asiatiska” element – var en historiskt oundviklig industrialiseringsdiktatur, som i snabb takt hade skapat en ny högt utvecklad samhällsekonomisk struktur. Nu när arbetet med en påskyndad ackumulering hade fullbordats blev den politiska regimen alltmer omodern:

Stalinismen har gjort slut på sin historiska funktion. Precis som varje annan stor revolution har den ryska revolutionen skoningslöst använt tvång och våld för att skapa en ny samhällsordning och säkerställa dess överlevnad. En sedan länge etablerad regim lutar till den samhällseliga vanans makt för sin fortlevnad. En revolutionär samhällsordning skapar nya vanor med hjälp av våld. Först när dess materiella ramar har blivit stadigt fastslagna kan den lita till sin egen inneboende livskraft. Då befriar den sig själv från den terror som tidigare skyddade den.⁴⁷

Enligt Deutscher utgjorde förändringarna efter Stalins död förspelet till en långtgående anpassning av den politiskt kulturella ”överbyggnaden” till den nya ekonomiska ”basen”.

Även om Deutscher inte uteslöt möjligheten av en återgång till stalinism, så trodde han att ett sådant bakslag bara kunde bli kortlivat eftersom det var strukturellt överflödigt. Som ett andra möjligt scenario tänkte han sig upprättandet av en militärdiktatur, som kunde uppstå om den sönderfallande stalinismen ledde till kaos och sämre social disciplin. En sådan ”napoleonsk” regim skulle inte röra den ekonomiska ordningen men förvandla överbyggnaden i diktatorisk riktning och mycket troligt anamma en aggressiv utrikespolitik. Men denna variant hade bara en realistisk chans att förverkligas om det tredje alternativet inte gick att bemästra. För Deutscher var detta tredje alternativ mest troligt: under ledning av Malenkov skulle reformanhängarna genomföra en gradvis utveckling i demokratisk riktning:

På 1930-talet förespråkade Trotskij en ”begränsad politisk revolution” mot stalinismen. Han såg det inte som ett fullt utvecklat samhällsligt uppror utan som en ”administrativ operation” som riktade sig mot den politiska polisens ledare och en liten klick som terroriserade landet. Som så ofta var Trotskij tragiskt långt före sin tid och profetisk i sin bild av framtiden, även om han inte kunde tänka sig att Stalins närmaste medarbetare skulle agera i linje med hans schema. Det Malenkofs regering genomför nu är just den ”begränsade revolution” som Trotskij föreställde sig.⁴⁸

Deutscher upprepade denna teori om ”demokratisering uppifrån” i ett flertal sammanhang och vidhöll den ända fram till sin död.⁴⁹

Det kan inte finnas något tvivel om att Deutschers tolkning skilde sig från Trotskijs perspektiv. Medan Trotskij bara kunde tänka sig en ”politisk revolution” som formades av *arbetarklassen* underifrån – under antagandet att ingen elit frivilligt skulle överlämna sin makt till andra – så utropade Deutscher (en del av) *byråkratin* till revolutionärt subjekt. Det är inte förvånande att denna revisionism föranledde en våldsamt kritik från de ortodoxa trotskisterna. Tidskriften *Fourth International* jämförde Deutscher med Eduard Bernstein och anklagade honom för att fantisera:

Malenkofs ”begränsade revolution” [har] än så länge förblivit en produkt av Deutschers fantasi. Bläcket hade knappt torkat i hans nya bok när den nya blodiga utrensningen startade i Sovjetunionen och Malenkofs armé besvarade de revolterande östtyska arbetarna med tanks och maskingevär och omfattande arresteringar av de strejkande.⁵⁰

⁴⁷ Deutscher, [Russia After Stalin](#), på marxists.org (MIA), s 96-97. [Sv. övers. [Ryssland efter Stalin. Del 1](#) – öa].

⁴⁸ *Ibid*, s 164.

⁴⁹ Exempelvis *Heretics and Renegades and Other Essays*, London: Hamish Hamilton 1955, speciellt s 113-130 och 173-228; [Den ofullbordade revolutionen 1917-1967](#) (på marxistarkiv.se).

⁵⁰ James P Cannon, [Trotskij eller Deutscher?](#), på marxistarkiv.se, s 7. Lite senare uttrycktes också hårdare kritik av ex-trotskister som hade uttalat sig för en teori om statskapitalism eller byråkratisk kollektivism. Se Tony Cliff, [Vid vägs ände – Deutschers kapitulation till stalinismen](#) och Julius Jacobson (från Shachtmans skola), ”Isaac Deutscher: The

Men denna kritik hindrade inte en del trotskister från att sätta tilltro till delar av Deutschers inortodoxa teori. De flesta av dem – inklusive personer som Bert Cochran och Harry Braverman – lämnade inom kort den trotskistiska rörelsen.⁵¹

Deutscher orsakade också intensiva debatter utanför den trotskistiska miljön. Den franske sociologen Raymond Aron angrep honom hårt i den antikommunistiska tidningen *Preuves*. Aron avvisade Deutschers prognos och förklarade tanken på en ”gradvis demokratisering” för oduglig och ett desperat försök att rädda marxismen, socialismen och ”drömmen om 1917”. Han ansåg att det var mycket mer troligt med tillkomsten av en bonapartistisk diktatur, en framtidsutsikt som Aron välkomnade med viss optimism, eftersom militärledarna enligt hans perspektiv skulle söka närmare relationer till väst.⁵²

Deutscher besvarade Aron, och i förbigående sina trotskistiska kritiker, i den vänsterkatolska tidskriften *Esprit*. I detta svar gick han på ett principiellt sätt mot alla författare, marxistiska och andra, som framställde Sovjetunionen som ett förstenat monolitiskt block. Ännu kraftfullare än i *Russia After Stalin* försvarade Deutscher sin uppfattning att stalinismen var en icke kapitalistisk industrialiseringsdiktatur som på ett våldsamt sätt hade tvingat fram utvecklingen av en socialistisk ekonomisk bas, och som så länge den inhemska och internationella situationen förblev någorlunda stabil senare skulle kunna demokratisera sig själv av egen kraft. Deutscher betonade att hans analys bara gällde under vissa förutsättningar. Angående sambandet mellan industrialisering och demokratisering anmärkte han att:

Allt jag har sagt är att industrialisering har en benägenhet att öka massornas demokratiska strävanden. Dessa strävanden kan naturligtvis oimmetgöras eller motverkas av andra faktorer.⁵³

På samma sätt hävdade han bestämt att hans tes att behovet av stora samhällsekonomiska skillnader hade minskat i Sovjetunionen bara skulle tolkas som en tendens. *I det långa loppet* hade den privilegierade minoriteten inget intresse av att vidmakthålla de sociala motsättningarna och det politiska förtrycket. Under den påskyndade industrialiseringen hade de betydande inkomstskillnaderna (och därmed elitens privilegier) hängt ihop med behovet av starka materiella motiv och därmed ”nationens allmänna intressen”. Nu när den inledande samhälleliga fattigdomen hade övervunnits skulle det bli angeläget med en successiv utjämning av inkomsterna. En sådan omfördelning skulle inte bli till elitens nackdel. Även den politiska ofriheten hade blivit till systemets nackdel (Deutscher argumenterade inte uttryckligt för denna tes) och skulle av den anledningen kunna försvinna. Om de internationella spänningarna ökade så skulle det kunna leda till att demokratiseringen hindrades. Om det hände och det också uppstod starka inre spänningar så kunde den sociala instabiliteten kunna leda till att en rysk Bonaparte kom till makten, vilket skulle väcka krigsspöket. Ty precis som Stalins terror på hemmaplan hade kombinerats med en relativt ”fredlig” utrikespolitik, så kunde detta samband i händelse av en ny Bonaparte kastas om: ”han skulle bli tvungen att hitta lösningar utomlands för [Sovjets] inre spänningar.”⁵⁴

Inom några månader hade den oberoende amerikanska socialistiska tidningen *Dissent* publicerat en

Anatomy of an Apologist”, *New Politics*, III, 4 (1964), s 95-121. [Se även [Deutschers Stalin](#) av Max Shachtman, från *New International* nr 5 1950 – Red]

⁵¹ Oppositionen kring Cochran (1915-1984) började efter 1953 organisera sig självständigt, och bildade Socialist Union of America. Mellan 1954 och 1959 gav de ut en tidning, *The American Socialist*. Ett tidigt underförstått försvar av Deutscher var George Clarke, [Bert Cochran], ”[Stalin's Role – Stalinism's Future](#)”, *Fourth International*, XIV, 1 (januari-februari) 1953, s 5-13. Ett senare underförstått försvar är Harry Braverman, ”Russia and Socialism”, *The American Socialist*, I, 9 (september) 1954, s 6-8.

⁵² Raymond Aron, ”La Russie après Stalin”, *Preuves*, 32 (oktober 1953), s 5-13.

⁵³ Deutscher, [Svar till kritiker](#) (1954)

⁵⁴ En (mot Deutscher sympatisk) kommentar till diskussionen mellan Deutscher och Aron finns i Jean Pouillon, ”Staline: Catoblépas ou Phénix”, *Les Temps Modernes*, IX, 2 1954, s 2233-47.

något förkortad översättning av artikeln i *Esprit*,⁵⁵ som utlöste en diskussion som höll på i mer än ett år. Den marxistiskt inspirerade sociologen Lewis Coser, som ursprungligen kom från Tyskland, menade att industrialiseringen bara och uteslutande kunde leda till demokratisering om det fanns oberoende arbetarorganisationer som skolade den arbetande befolkningen i demokratisk medvetenhet. Det faktum att arbetarna tack vare stalinismen hade blivit bättre utbildade innebar i detta sammanhang ingenting: utbildningen ökade bara möjligheterna till indoktrinering. Deutschers argument att det gick att uppnå en mer rättvis inkomstfördelning blev också måltavla för Cosers kritik:

Om huvuddelen av varorna i Ryssland vore ”gratisvaror” som till exempel vatten i USA:s östra delar, skulle det sannolikt inte uppstå någon konkurrerande kamp, men behöver man verkligen på allvar diskutera detta alternativ?⁵⁶

Så länge Sovjetunionen ännu inte hade förvandlats till ett arbetarnas paradys skulle eliten – som Coser omnämnde som en klass – försöka behålla sin makt. Han konstaterade att härskande klasser aldrig hade gett upp sina privilegier frivilligt, utom i situationer av en faktisk eller hotande revolutionär utveckling.

Henri Rabassière (Heinz Pächter) utvecklade sin kritik från en annan vinkel. Utan att förneka möjligheten av en viss demokratisering av Sovjetunionen så menade han att det fanns eventuella strukturella begränsningar. I motsats till Deutscher och hans tidigare kritiker ansåg Rabassière att han kunde se ett cykliskt mönster av reformer. Han hävdade att det fanns olika delar inom eliten som alla var knutna till speciella befolkningsgrupper, industrisektorer eller kulturintressen. Närhelst en del av byråkratin pläderade för speciella förmåner till en sådan undergrupp, så skulle de centrala planerna bedöma om de åtgärder som hörde samman med det gick att förlika med resten av planen. Om så var fallet skulle det leda till ”demokratisering”. Perioder av ”avspänning” och ”spänning” upprepade sig alltså efter varandra:

en ständig cykel av avspänning och spänning skapar fraktioner och tillbakavisar dem, drar till sig nya ledare i administrationens strömvirvel och krossar dem ... Det skiljer sig avsevärt från både demokrati och bonapartism – de två enda alternativ som Deutscher föreställer sig för Sovjetunionen efter ett kort ”återfall” i stalinism.⁵⁷

I och med att de inte uppstod ur verkliga sociala förändringar så motsvarade de olika cyklerna inte heller utrikespolitikens specifika innehåll.

I sin kritik betonade Pierre Tresse frågan om de kriterier som Deutscher använde för att påstå att det sovjetiska systemet var tillräckligt flexibelt för att gradvis övergå till en demokratisk socialism. Vad rättfärdigade Deutschers slutsats att en sådan fredlig omvandling kunde äga rum i Sovjet men inte under kapitalismen?

Båda innehåller bestämda sociala grupperingar som i varierande omfattning är fientliga mot varandra och således genomför motsvarande samhälleliga strider. Kan dessa strider avfärdas och så att säga övervinnas automatiskt om saker och ting bara får ha sin gång? Finns det hinder att övervinna under en sådan omvandling som är större eller mindre i Ryssland än i väst? Vilket system är det mer flexibla och vilket är mer stelbent? Detta är frågor som herr Deutscher måste besvara innan han så bekymmerslöst kan ställa upp möjligheten av en fredlig utveckling från stalinismen.⁵⁸

Slutligen ansåg Paul Willen att Deutscher hade dragit sina övergripande slutsatser alltför snabbt och därmed hamnat i villfarelser. Det var naturligtvis inte rätt att se den byråkratiska eliten som ett monolitiskt block. Under perioder av stora spänningar i samhället kunde man givetvis inte utesluta möjligheten att enskilda medlemmar ur eliten kunde byta sida och ansluta sig till massorna, och ge dem den sorts ledare som den allvarliga situationen krävde. Men vad följde egentligen av en sådan

⁵⁵ Deutscher, ”The Future of Russian Society”, *Dissent*, I, 3 (sommar 1954), s 221-34.

⁵⁶ Lewis Coser, ”But on other terms...”, *Dissent*, 1, 3 (sommar 1954), s 234-41.

⁵⁷ Henri Rabassière, [Heinz Pächter], ”And Can There Be Peace?”, *Dissent*, I, 3 (sommar 1954), s 242-7.

⁵⁸ Pierre Tresse, ”Russia: Method of Analysis”, *Dissent*, I, 4 (höst 1954), s 399-405.

tanke? Om man drog slutsatsen att inte hela byråkratin var konsekvent mot reformer, så kunde man väl inte från det dra slutsatsen att byråkratin skulle ta ledningen under demokratiseringsprocessen? Med andra ord verkade Deutscher identifiera sig alltför mycket med eliten, som uppfattades ha goda avsikter, och alltför lite med de förtryckta massorna.⁵⁹

Deutscher avslutade debatten med ett genmäle som gav en annan redogörelse för hans teorier,⁶⁰ men utan att besvara alla hans kritikers argument. Helt och hållet efter trotskistisk modell betecknade han den sovjetiska byråkratin som en ”jättelik amöba” som inte skaffade sina privilegier genom att äga produktionsmedlen, utan från konsumtions sfären. Elitens maktbas var därför utomordentligt osäker: och privilegiernas vikt – liksom den ihärdighet med vilka dessa skulle försvaras av eliten – var beroende av samhällets övergripande välstånd eller fattigdom. Eftersom Sovjetunionen nu var på väg från den ”primitiva socialistiska ackumulationen” (ett begrepp som Deutscher verkar ha lånat från Preobrazjenskij)⁶¹ till en normal socialistisk ackumulation så att konsumtionsvarusektorn kunde börja växa kraftigt, så kunde skillnaderna i levnadsstandard mellan eliten och massorna börja minska. Utan att göra en situation av allmänt överflöd till en förutsättning, som Coser hade gjort, så resonerade Deutscher att man borde medge att en sådan utveckling skulle få en utjämnande effekt. Givetvis skulle inkomstfördelningen vara skev även i framtiden, men *mindre* skev än under stalinismen. Kampen om landets inkomster skulle därmed bli mindre explosiv: ”[Med] tillväxten av landets kaka tenderar konkurrensen om 'delar' verkligen att bli mindre våldsam och mer civiliserad. Delarna kan åtminstone bli 'rättvisa'.”⁶²

Denna faktor gjorde det möjligt att minska förtrycket och därmed en demokratisering. Det fanns naturligtvis inte något automatiskt samband mellan industrialisering och demokrati, men ett ökat välstånd innebar att de sociala motsättningarna skulle bli mindre intensiva och göra det möjligt för de mäktiga att härska på basis av ett visst samförstånd och tillåta fler medborgerliga rättigheter. Det var på det hela taget inte en historisk slump att de mest varaktiga borgerliga demokratierna fanns i USA och Storbritannien, länder som relativt sett hade högst välstånd. Huruvida den sovjetiska byråkratin skulle anse att de minskade sociala motsättningarna var tillräckliga skäl för att ge upp sina privilegier var något som Deutscher inte kunde slå fast med säkerhet. I vilken mån det skulle gynna reformer hade han också medvetet lämnat som en öppen fråga. Men det faktum att han verkligen ansåg att byråkratin var förmögen till vissa drastiska reformer kunde inte, som Willen hade påstått, tolkas som en kapitulation för eliten. Deutscher hävdade tvärtom bestämt att ”min huvudsakliga lojalitet – behöver jag säga det? – ligger inte hos byråkraterna ... utan hos de förtryckta, de förföljda och världens vilseledda folk.”⁶³

[...]

Mandels kritik av ”statskapitalism” och ”byråkratisk kollektivism”

Under perioden 1946-1951 hade den välkände belgiska marxisten Ernest Mandel (1923-1995), som redan mycket tidigt hade framträtt som den viktigaste trotskistiska teoretikern efter kriget,⁶⁴ ut-

⁵⁹ Paul Willen, ”What Manner of Change in Russia?”, *Dissent*, II, 1 (vinter 1955), s 71-5.

⁶⁰ Deutscher, [Russia in Transition](#) (på MIA), *Dissent*, II, 1 (vinter 1955), s 23-39. [Det finns en annan artikel med samma rubrik, publicerad våren 1957 i tidskriften *Universities and Left Review*. Denna finns i svensk översättning på marxistarkivet: [Ryssland i förändring – Red](#)]

⁶¹ A Preobrazjenskij, *The New Economics*, Oxford: Clarendon Press, 1965.

⁶² Deutscher, ”Russia in Transition”, s 27.

⁶³ *Ibid*, s 39.

⁶⁴ Mandel, som under Andra världskriget var aktiv i det socialistiskt revolutionära motståndet, utvecklades efter 1945 till en av den trotskistiska Fjärde internationalens viktigaste teoretiker. Han arbetade från och med 1945 som journalist och korrespondent för olika tidningar (*Het Parool*, *L'Observateur*, *Le Peuple*, *La Gauche* och andra). Han var också mellan 1954 och 1963 ekonomisk rådgivare åt den belgiska fackföreningsfederationen FGFB. Han studerade mellan 1963 och 1967 ekonomi på Sorbonne, och fick sin doktorsexamen 1972, med boken *Senkapitalismen* [[del 1](#) och [del 2](#) på marxistarkiv.se – öa]. Se Gorman, Robert A. (red.), *Biographical Dictionary of Marxism*, Westport: Greenwood

vecklat en rad argument mot teorierna om statskapitalism och byråkratisk kollektivism, som han senare skulle upprepa i många sammanhang och en och annan gång vidareutveckla.

Hans första viktiga bidrag på detta område var den resolution han skrev till Fjärde internationalens internationella sekretariat, med titeln ”Den ryska frågan idag” (1947).⁶⁵ I denna text blev det tydligt hur Mandel hade anammat argument från en del motståndare mot andra motståndare, när de verkade användbara för att försvara teorin om en degenererad arbetarstat. Således återfinner vi, för att bara ge ett exempel, argumenten från Bettelheim – som Mandel betecknar som representant för ”revisionismens ... mest fullbordade ’prostalinistiska’ uttryck” – att Nazisttyskland och Sovjetunionen skiljer sig strukturellt, eftersom Hitlerregimen hade sett det nödvändigt att förändra ägande- och produktionsförhållandena i de ockuperade ryska territorierna.⁶⁶

Mandels huvudinvändning mot teorin om statskapitalism var att den var ett *förhandsresonemang*. Först tog den för givet att Ryssland var kapitalistiskt, och sedan användes jämförelser mellan kapitalismen och en arbetarstat för att stöda att detta antagande var riktigt. Mandel medgav att en del viktiga utvecklingar som hade ägt rum i de kapitalistiska länderna liknade de i Sovjetunionen (i synnerhet ett ökande förstatligande av produktionsmedlen, auktoritära tendenser inom de nationella ekonomierna, och ”produktion för produktionens skull”), men han hävdade att detta inte utgjorde något bevis. Det handlade här trots allt om jämförelser mellan ett kapitalistiskt samhälle och en ”övergångsekonomi av en sort som kommer att existera i varje arbetarstat tills klasserna fullständigt har försvunnit och kommunismen slutligen har anlänt”.⁶⁷

Värdelagen verkade fortfarande i *varje* övergångssamhälle, eftersom det fortfarande producerades varor. Men denna lag verkade på ett annat sätt i dessa samhällen: priserna avgjordes inte längre av den genomsnittliga profitkvoten, och pengar kunde inte längre omvandlas till kapital. Att detta tänkande var riktigt blev också uppenbart av motsägelserna i de statskapitalistiska teorierna. Ty dessa teorier kunde inte förklara hur byråkratin å ena sidan kunde vara en ”statskapitalistisk” klass, medan den å den andra inte bara tillät att de ägandeförhållanden som hade uppstått efter att kapitalismen hade krossats fick vara kvar, utan dessutom hade kväst en nyligen uppkommen jordbruksbourgeoisie. Teorin kunde dessutom inte förklara hur ägandeförhållandena kunde störtas utan en beledsagande social revolution. Men det viktigaste problemet för ”statskapitalisterna” var de stalinistiska partierna utanför Sovjetunionen, som enligt denna teori skulle förvandlas från arbetarpartier till borgerliga partier så fort de grep makten någonstans. ”Denna övertygelse är det mest slående motargumentet mot teorin.”⁶⁸

Gentemot teorin om byråkratisk kollektivism invände Mandel att den ifrågasatte ”en rad av den historiska materialismens på det hela taget grundläggande principer”. Om den stalinistiska byråkratin var en ”klass”, så saknade den de typiska kännetecken som alla andra klasser i historien haft:

a) Varenda klass i historien kännetecknas av en oberoende och grundläggande funktion i produktionsprocessen – vid ett visst skede i den historiska processen – och av sina egna rötter i samhällets ekonomiska struktur.

b) Varenda klass i historien representerar ett bestämt skede i den historiska utvecklingen, och det gäller även de klasser som uppstår under historiska recessionsperioder, vars uppgift är att trygga de

Press 1986, s 209-211; Stutje, Jan Willem, ”Ernest Mandel in Resistance: Revolutionary Socialists in Belgium, 1940–1945”, *Left History*, vol 10, nr 1 (höst-vinter) 2004, s 125–152.

⁶⁵ Märk väl att det finns en slående likhet mellan Mandels utkast och den resolution som antogs av Fjärde internationalen. Utkastet, ”The Russian Question”, publicerades i *Fourth International*, november-december 1947. [Den finns på Marxists Internet Archive (MIA) i tre delar: [Del 1](#), [Del 2](#) och [Del 3](#). Resolutionen finns i svensk översättning: [Sovjetunionen och stalinismen](#). – Red]

⁶⁶ [The Russian Question](#), del 3, på MIA.

⁶⁷ *Ibid.*

⁶⁸ *Ibid.*

tekniska erövringarna, etc. Var och en representerar ett bestämt skede i den samhällsliga arbetsdelningen, ett bestämt skede i utvecklingen av ägandet av produktionsmedlen.

c) Varena klass i historien är en historiskt nödvändig verkande kraft som fullföljer en nödvändig funktion med utgångspunkt från produktivkrafternas utveckling.

d) Varena klass i historien som kandiderar till makten – och än mer varje härskande klass! – är medveten om sin roll, har sin egen speciella ideologi och särdrag, och uppnår ett minimum av stabilitet i sin sammansättning, en stabilitet som den strävar efter att överföra till efterföljande generationer.

e) Marx sa uttryckligen att ingen samhällslig bildning kan bli en klass bara på grundval av sina högre inkomster, politiska privilegier eller monopol (på utbildning och så vidare).⁶⁹

Inget av dessa särdrag passade på den sovjetiska byråkratin. Denna byråkrati hade inte sina rötter inom produktionssfären, utan var en parasitisk utväxt på distributionsförhållandena; den förkroppsligade inte någon historisk utveckling, utan bromsade den tvärtom; den representerade inte några nya ägandeförhållanden, utan vidmakthöll de ägandeförhållanden som var ett resultat av Oktoberrevolutionen; den hade ingen egen ideologi och ingen stabil social sammansättning. Men det viktigaste av allt, och i motsats till det som var normalt i klassamhällen, var att den påstått ”härskande klassens” speciella intressen – som uttrycktes i privilegier – var raka motsatsen till att ekonomin fungerade effektivt.

De ”byråkratiska kollektivisterna” – som aldrig hade sagt något om rörelselagarna och motsättningarna i den sorts samhälle de förutsatte – hotade att fullständigt undergräva marxismen, inte bara teoretiskt utan också politiskt. Om deras tolkning var riktig, så innebar det trots allt att den socialistiska revolutionen inte stod på den omedelbara dagordningen, och att arbetarklassen i själva verket inte kunde härska själv.

Kritiken mot teorin om byråkratisk kollektivism i denna tidiga text förefaller mer systematisk än kritiken av ”statskapitalismen”, för vilken de ekonomiska argumenten ännu var relativt utvecklade. Fyra år senare förändrades detta, då Mandel publicerade en omfattande polemik mot teorin om statskapitalism.⁷⁰ Anledningen var ett antal skrifter från Jugoslavien, där teorin han opponerade sig mot försvarades.⁷¹ Mandel förde fram följande motargument:

a) Under kapitalismen fyller pengar tre samtidiga funktioner: de är ett cirkulationsmedel, en mätare av värde och möjligt kapital. Varje summa pengar har under kapitalismen egenskapen att de, om de lånas ut, kan öka sitt värde med en del av det samhällsliga mervärdet (ränta). I Sovjetunionen hade pengar, precis som i alla övergångssamhällen, kvar de två första funktionerna, men hade till största delen förlorat sin räntebärande funktion (som bara överlevde som olagligt ocker, eller under de

⁶⁹ *Ibid.*

⁷⁰ Germain, E. [Ernest Mandel], ”La théorie du ’capitalisme d’Etat’”, *Quatrième Internationale*, vol IX, nr 5–7 (maj-juli) 1951, s 21–33; ”Zur Theorie des ’Staatskapitalismus’ in Sowjetrußland”, *pro und contra*, vol II, nr 7–8 (juli-augusti) 1951 [tysk version]; [Teorin om ”statskapitalismen”](#), på marxistarkivet [översättning av engelska versionen]. Den tyska artikeln stimulerade en debatt. Mandels motståndare var vänstersocialisten Heinz Meyer, son till den gamle KPD-funktionären [KPD = Tyska kommunistpartiet] Ernst Meyer, som skrev under pseudonymen ”Öconomicus”. (Öconomicus [Heinz Meyer], ’Zur Analyse der Ökonomie der UdSSR’, *pro und contra*, vol II, nr 9 (september) 1951, s 129–31.) Ett annat svar till Mandel var Huhn, Willy, ’Lenins Staatskapitalismus 1917 bis 1922’, *Funkten*, vol II, nr 7 (december) 1951, s 3–9. Meyers analys påminde i många avseenden om Bordigas, och var i huvudsak a) att Mandels definition av kapitalismens huvuddrag var alltför bred (medan Meyer själv ansåg att tre kriterier räckte: arbetskraften är en vara; arbete är lönearbete; och arbetsprodukterna tar formen av varor); b) att byråkratin i statskapitalismen inte är en härskande klass utan bara förvaltare av ett helt anonymt kapital; c) att statskapitalismen hade bara chansen i de länder som kunde betraktas som svaga länkar inom den internationella kapitalismen.

⁷¹ Djilas, Milovan, ’Thèmes contemporains: I, Apparences et essence de l’Union Soviétique’, *Questions actuelles du socialisme*, nr 1–2 (mars-april) 1951, s 3–78. [Ursprungligen: *Savremene teme*, Belgrad: Borba, 1950.]

villkor för statliga lån som bestämts i planen).⁷²

b) Under kapitalismen svänger priserna kring varornas värde under inverkan från blint verkande ekonomiska lagar (marknadslagar, monopolpriser, etc.). I Sovjetunionen bestämdes dessa svängningar av planen, och priserna var det viktigaste sättet att reglera ackumulationen.

c) Under kapitalismen är ackumulationen helt inriktad på att maximera profiterna, en omständighet som kulminerar i lagen om profitkvotens fallande tendens. Denna lag innebär att kapitalet har en tendens att röra sig till de ekonomiska sektorer där profitkvoten är proportionellt högst. Det rör sig därför historiskt från basindustrierna mot periferin. I Sovjetunionen gällde motsatsen. Där låg betoningen fortfarande på basindustrin.

d) Under kapitalismen tillämpas tekniska uppfinningar regelmässigt inte inom industrin, eftersom dessa uppfinningar hotar att minska värdet på stora mängder kapital inom monopolsektorer (kapitalförstörelse). I Sovjetunionen tillämpades uppfinningar inom industrin så fort som möjligt.

e) Under kapitalismen sker exporten av kapital från de industrialiserade länderna på grund av profitkvotens fallande tendens. Det ägde inte rum någon kapitalexport från Sovjetunionen, tvärtom importerade den byråkratiska regimen (öppet eller genom stöld) industri- och jordbrukskapital från sina lydstaten.

f) Under kapitalismen äger cykliska kriser rum på grund av den disproportionalitet mellan produktion av produktionsvaror och konsumtionsvaror som jakten på profiler påbjuder. I Sovjetunionen existerade inga sådana rörelser inom ekonomin.

Enligt Mandel bevisade alla dessa omständigheter att inte en enda av kapitalismens rörelselagar verkade i Sovjetunionen. Men samma argument kunde också göras rimliga utifrån en annan synvinkel:

Självva det faktum att det under de senaste 25 åren har varit möjligt att bygga världens näst största industri borde räcka för att för varenda marxist visa på det ryska samhällets icke kapitalistiska karaktär. Med tanke på trycket från det kapital som har samlats ihop i världsskala är en sådan utveckling omöjligt i alla kapitalistiska länder. Bara på grund av att Ryssland tack vare sitt [stats-] monopol över utrikeshandeln hade brutit med världsmarknaden, kunde den ryska industrins makalösa tillväxt äga rum utanför inflytandet från "de monopolkapitalistiska rörelselagarna".⁷³

⁷² Här är Mandel överens med en tidigare anmärkning av Trotskij, "The Degeneration of Theory and the Theory of Degeneration", i *Writings of Leon Trotsky [1932–33]*, New York: Pathfinder, 1972.

⁷³ Germain, E [Ernest Mandel], "Zur Theorie des 'Staatskapitalismus' in Sowjetrußland", *pro und contra*, vol 2, nr 7–8 (juli–augusti) 1951, s 113. [Denna tyska text skiljer sig något från den engelska versionen som i svensk översättning: [Teorin om "statskapitalism"](#) – öa.]

Kapitel 5. Från SUKP:s tjugonde kongress till undertryckandet av "Pragvåren" (1956-1968)

År 1956 utgjorde en vändpunkt i den "faktiskt existerande socialismens" värld. Kominform, ännu inte tio år gammal, upplöstes. Chrusjtjov höll sitt berömda tal vid SUKP:s tjugonde kongress, där han kritiserade Stalin och stalinismen hårt. I Budapest rev en upprorisk folkmassa ner statyn av diktatorn, som hade dött tre år tidigare, och i den polska staden Poznan bröt det också ut en revolt. Både i Ungern och Polen bildades arbetarråd. I republiken vid Donau återställdes ordningen med hjälp av ryska stridsvagnar.

Denna utveckling orsakade, inte överraskande, stort tumult i kommunistiska kretsar i väst. I många länder utvecklades oppositionsströmningar. Exempelvis drabbades det brittiska kommunistpartiet av att en stor grupp intellektuella, inklusive Edward P Thompson och John Saville, lämnade partiet – en grupp ur vilken den välkända tidskriften *New Left Review* så småningom skulle uppstå. I Danmark splittrades kommunistpartiet när den tidigare partiledaren Axel Larsen lämnade organisationen för att bilda ett nytt parti. I Frankrike lämnade parlamentsledamoten Aime Césaire PCF, tillsammans med intellektuella som Roger Vailland, Claude Roy och Jacques Francis Rolland.

På så sätt uppstod kärnor till den "nya vänstern" internationellt, och under 1960-talet mognade de. Den sino-sovjetiska konflikten 1962-1964, Ernesto "Che" Guevaras försök att utlösa revolutionära kärnor i Bolivia, det nationella befrielsekriget i Vietnam, de svarta massrörelserna mot "Jim Crow" i USA – alla dessa avgjorde i stor omfattning tankandet hos en ny kull unga socialistiska intellektuella som gjorde revolt på universiteten Berkeley, Nanterre i Paris, London School of Economics och Fria universitetet i Berlin.

Men till en början skapade denna utveckling föga stimulans att teoretisera om Sovjetunionen. I första hand föll den "nya vänsterns" tänkande tillbaka på gamla referensramar.

5.i. Teorier om statskapitalism

Strömningen runt Cliff

Som jag diskuterade i förra kapitlet hävdade Cliff (Gluckstein) att Sovjetunionen skulle definieras som ett enda stort kapital som verkade på världsmarknaden, och då konkurrerade med väst, framförallt genom kapprustningen.

Denna tolkning finslipades på 1950- och 1960-talen genom att lägga till en teori om "permanent rustningsekonomi", som gjorde gällande att konjunkturuppgången efter kriget hade skapats av samma militariseringsdynamik som bedömdes vara så viktig för det sovjetiska samhället. Detta teoretiska tillägg – som speciellt utvecklades av Michael Kidron¹ – ledde på 1960-talet till en större

¹ Även om Paul Sweezy (*Teorin för den kapitalistiska utvecklingen*, kapitel 17) hade byggt vidare på Rosa Luxemburgs teori, och hävdade att den nedåtgående kapitalismens militarism utvecklar sin egen expansionistiska dynamik, så var den verkliga grundaren av teorin om en "permanent rustningsekonomi" amerikanen Ed Sard, som skrev under pseudonymerna Frank Demby, Walter S. Oakes och T.N. Vance (Drucker, *Max Shachtman and His Left...*, Atlantic Highlands: Humanities Press 1994, s xv, 218; Hampton, "Trotskyism after Trotsky? C'est moi!", *Workers' Liberty*, nr 55 april 1999, s 38). En artikel som publicerades 1944 (Oakes, "Towards a Permanent Arms Economy?", *Politics*, februari 1944) kan i vissa avseenden betraktas som lysande, och i den förutspådde Sard – medan Andra världskriget fortfarande pågick – en kapprustning efter kriget. I synnerhet hävdade Sard att USA skulle behålla sin karaktär av krigsekonomi. Även i fredstid skulle de amerikanska rustningsutgifterna förbli avsevärda, nämligen mellan 10 och 20 miljarder dollar, och det skulle bland annat leda till en drastisk minskning av andelen arbetslösa jämfört med 1930-talet. Några år senare utvidgade Sard denna analys ytterligare. (Vance, "[After Korea – What?](#)", *New Internationalist*, nr 145, november–december 1950). Han betonade starkt att det fanns en oförenlig motsättning mellan kapitalismen i allmänhet och USA i synnerhet å ena sidan, och Sovjetunionens "byråkratiska kollektivism" å den andra: "den stalinistiska imperialismen ... är i grund och botten en 'importimperialism' vars aggressiva politik grundar sig på det ekonomiska behovet att hela tiden hitta nya

betoning av hur utvecklingen i och utanför Sovjetunionen hängde ihop. Det innebar givetvis inte att den ursprungliga teorin i sig själv förändrades.

5.ii. Teorin om den degenererade arbetarstaten

De skrifter som Trotskijs anhängare gav ut om den faktiskt existerande socialismen hade kännetecknats av en vägran att ompröva eller omvärdera några avgörande delar av Trotskijs teori om en ”degenererad arbetarstat”. Som vi konstaterade i föregående kapitel, hade Fjärde internationalen efter Andra världskriget kopplat bort den tidsfaktor som Trotskij byggde in i sin teori (antagandet att det stalinistiska fenomenet var av begränsad varaktighet). Därefter ansåg trotskisterna det vara sin viktigaste teoretiska uppgift att se hela den nya utvecklingen som en bekräftelse av den gamla teorin. Vid Fjärde internationalens femte världskongress 1957, det vill säga kort efter revolterna i Polen och Ungern och SUKP:s tjugonde kongress, tillkännagavs att den dramatiska utvecklingen i Sovjetunionen, buffertstaterna och de kommunistiska partierna i väst, helt och fullt hade bevisat att den trotskistiska analysen var riktig. Med uppenbar självbelåtenhet konstaterades att Fjärde internationalen var den enda strömning inom arbetarrörelsen som hade förutsett stalinismens utveckling, och tolkat den på rätt sätt.²

Speciellt noterbar är den rapport som Mandel höll tillsammans med den berörda resolutionen. Med hänvisning till Trotskijs gamla alternativ från 1939 (”antingen ett återupprättande av kapitalismen eller ett återupprättande av sovjetdemokratin”), ansåg Mandel nu, 1957, att detta alternativ inte längre gällde på samma sätt:

Dessa två alternativ uppfattades i nära samband med styrkeförhållandenas utveckling i världsskala... Två alternativ innebär inte att det finns möjlighet till två samtidiga utvecklingar. När Trotskij på ett noggrant sätt formulerade detta perspektiv för första gången, det vill säga efter Hitlers seger 1933, var han tvungen att sätta frågetecken för styrkeförhållandenas framtida dynamik i världsskala. Skulle världsrevolutionen gå framåt igen, eller skulle den besegras överallt i världen? 1935 kunde ingen på allvar besvara den frågan. Men mot slutet av Andra världskriget, med den jugoslaviska revolutionens och den kinesiska revolutionens seger och den koloniala revolutionens utbredning, med den sovjetiska ekonomins enorma framsteg, blev det uppenbart att styrkeförhållandena förändrades till revolutionens fördel i världsskala.

Så den internationella kapitalismen var allvarligt försvagad, vilket innebar att ett av Trotskijs alternativ (kontrarevolution) inte längre verkade särskilt realistiskt. Det andra alternativet verkade mer realistiskt:

källor till både utbildad och slavarbetskraft, och öka sitt lager av produktions- och konsumtionsvaror, och den kan bara känna sig politiskt säker när den införlivat den arbetande befolkningens och produktionens viktigaste centra i det byråkratiskt kollektivistiska systemet.... Den amerikanska imperialismen ... är en 'exportimperialism', och på grund av den snabbaste kapitalackumuleringen i kapitalismens historia drivs den obevekligt att exportera allt större mängder kapital i alla dess former.” (sid 325.) I en rad artiklar vidareutvecklade Sard senare vad detta innebar, speciellt vad gällde den amerikanska ekonomin. (Vance, ”[The Permanent War Economy](#)”, *New International*, nr 146 (januari–februari) – nr 151 (november–december) 1951). Tony Cliff tog upp samma tanke (”[Perspectives of the Permanent War Economy](#)”, *Socialist Review*, vol 6, nr 8, maj 1957). En av Cliffs kamrater, Michael Kidron, försökte sedan omformulera teorin, som fram tills dess hade varit mer keynesiansk än marxistisk. ”[Reform and Revolution – Rejoinder to Left Reformism](#)”, *International Socialism*, vol I, nr 7, vinter 1961). Kidrons artikel var, precis som en tidigare av Alastair MacIntyre (”[Rejoinder to Left Reformism](#)”, *International Socialism*, vol I, nr 6 höst 1961), ett svar på Henry Collins’ ”[The Case for Left Reformism](#)” (*International Socialism*, höst 1961). Så småningom utvidgade Kidron sin analys i boken [Western Capitalism Since the War](#) (London: Weidenfeld and Nicholson 1968). Men ett decennium senare kritiserade Kidron sin egen teori, och drog slutsatsen att ”det är svårt att vidmakthålla uppfattningen att det var en permanent rustningsekonomi som drev på den långa högkonjunkturen. Tvärtom måste dessa utgifter ha verkat i riktning mot stagnation.” Se Kidron, ”[Two insights don't make a theory](#)”, *International Socialism*, vol I, nr 100 juli 1977. Intressant nog fortsatte Kidrons politiska anhängare att försvara teorin som Kidron själv under tiden hade avvisat (se Harman, ”[Better a Valid Insight Than a Wrong Theory](#)”, *International Socialism*, vol I, nr 100 juli 1977). Om Kidron (1930–2003), se Birchall, ”[Michael Kidron \(1930–2003\)](#)”, *International Socialism*, vol II, nr 99 sommar 2003.

² [Stalinismens nedgång och fall](#), resolution antagen av Fjärde Internationalens 5:e Världskongress (1957).

Den revolutionära öppningen har uppstått i öst.... Arbetarklassen har övergivit sin passiva inställning. Den ”finner sig” inte längre i den oärliga väktaren. Tvärtom jagar de honom alltmer, för krig på fabriksområdet och på principernas område, tvingar honom att sluta vara så fräck och förbereder sig för att störta hans makt.³

Denna förutsägelse förverkligades inte. Den trotskistiska strömningens anspråk på att vara den enda som fullständigt kunde genomskåda stalinismen visade sig inte vara berättigat. Det förklarar kanske varför de trotskistiska teoretikerna under lång tid efteråt lät Trotskijs alternativ vara ifred.

Efter att inledningsvis i första hand ha fått ställning som kritiker av konkurrerande teorier,⁴ erövrade Mandel från och med omkring 1960 också en framträdande plats som den viktigaste ”moderniseraren” av teorin om en degenererad arbetarstat. Av de många skrifter där han ägnade uppmärksamhet åt analysen av det sovjetiska samhället ska jag ta en: hans betydelsefulla verk *Marxismens ekonomiska teori*, som skrevs 1960 och första gången gavs ut 1962, och i vilket ett viktigt kapitel presenterade ett ”ortodox” försvar av teorin om den ”degenererade arbetarstaten”.⁵ I detta arbete byggde Mandel vidare på Trotskijs teori: utöver motsättningen mellan det icke kapitalistiska produktionssättet och de borgerliga distributionsnormerna, fanns det också andra motsättningar. Medan det spända förhållandet mellan produktion och distribution kännetecknade alla övergångssamhällen mellan kapitalism och socialism, så uppvisade Sovjetunionen speciella motsättningar som orsakades av byråkratins grepp om staten och ekonomin. Dessa ytterligare motsättningar hamnar i tre grupper.

För det första motsättningar som härrör ur det felaktiga förhållandet mellan industrins utveckling och jordbrukets nedgång (eller stagnation). Deras ursprung låg i det faktum att industrialiseringen hade börjat alltför sent, medan jordbrukets fullständiga kollektivisering hade ägt rum alltför tidigt, så att det fanns en otillräcklig teknisk och social bas för en sådan revolution inom jordbruket. För det andra motsättningar som uppstår ur det faktum att byråkratins materiella intressen var ekonomins verkliga drivkraft:

Det som normalt driver den socialistiska planeringen och ackumulationen är industriproducenternas medvetenhet att de försvarar sina egna intressen, tillsammans med deras skapande initiativ. Men teorin måste bekräftas av fakta, varje ökning av produktionsinsatserna måste omedelbart återspeglas i en ökning av konsumtionen bland massorna. När denna drivkraft nästan helt saknas därför att en överdriven ackumulationstakt tvingar producenterna att göra uppoffringar, så blir det främst byråkratin som styr och leder ackumulationen. Därmed skaffar den sig betydande privilegier som konsumenter (av pengar, boende, lyx och andra sällsynta konsumtionsvaror, etc.).⁶

Byråkraterna stimulerades att hela tiden utöka produktionen, av rädsla för att rensas ut och av det nära sambandet mellan deras egen ställning och företagets vinster.

För det tredje de motsättningar som härrör ur själva den byråkratiska administrationen:

Motsättningen mellan den sovjetiska ekonomins planerade karaktär och byråkraternas personliga intressen som den främsta drivkraften för att uppfylla planen, är den viktigaste motsättning som införts i den sovjetiska ekonomin som ett resultat av dess specifikt byråkratiska förvaltningsform. Effekterna av detta kombineras med två motsättningar som beror på denna byråkratiska förvaltning: å ena sidan motsättningen mellan produktivkrafternas höga utvecklingsnivå och den ringa tillgången på konsumtionsvaror, och å den andra motsättningen mellan behovet av fullständig planering och den skada som den byråkratiska hypercentraliseringen orsakar.⁷

³ E Germain, ”Prospects and Dynamics of the Political Revolution against the Bureaucracy”, [Fourth International](#), nr 1, vinter 1958, s 75–81.

⁴ Se föregående kapitel.

⁵ E Mandel, [Marxismens ekonomiska teori](#), kapitel 15, s 358–396, på marxistarkiv.se.

⁶ *Ibid*, s 385.

⁷ *Ibid*, s 389.

5.iii. Teorier om ett nytt produktionssätt

Djilas

Under en tid betraktades Milovan Djilas (1911-1995) som en av det jugoslaviska kommunistpartiets viktigaste teoretiker.⁸ Efter brytningen mellan Belgrad och Moskva utvecklade han en hård kritik mot det sovjetiska kommunistpartiet, inspirerad av berörda skrifter av Trotskij. Djilas blev övertygad om att arbetarklassen i Sovjetunionen inte längre hade någon politisk makt. I sin pamflett från 1950, *Om nya vägar till socialismen*, hade han följande att säga om Sovjetunionen:

I Sovjetunionen finns det ingen ekonomisk bas för att skapa en ny klass. Det som händer där, och vars yttre uttryck vi ser, innebär inte och kan inte innebära en återgång till kapitalismen, utan är i själva verket ett nytt fenomen som uppstod på grundval av socialismen och inom dess ramar.⁹

Även om detta stycke fortfarande visar ett starkt samband med Trotskijs *Den förrådade revolutionen*, förändrades detta i en senare text anklagade Sovjetunionen för byråkratisk ”imperialism”. Sedan hävdade han att det härskande skiktet – trängt av den ökande motsättningen mellan produktivkrafterna och produktionsförhållandena – försökte hitta en lösning för sina inhemska problem genom att utvidga sig utåt, genom att suga ut och underkasta sig andra länder.¹⁰

I sin pamflett gjorde Djilas en tydlig analytisk skillnad mellan Sovjetunionen och Jugoslavien. Även om han konstaterade byråkratiska tendenser i sitt eget land, så trodde han inte att de kunde få överhanden där, eftersom de historiska förutsättningarna och styrkebalansen mer lutade åt en avveckling av byråkratin.¹¹ Men senare ändrade han denna bedömning, och 1953 började han ge uttryck åt en principiell kritik av själva Jugoslavien. I en rad artiklar, som gjorde att han uteslöts ur partiet, pekade han på allvarliga brister i det jugoslaviska systemet, och på risken för despoti av sovjetisk typ. Parallellt med denna utveckling påbörjade han en långtgående revidering av den trotskistiska teorin. I efterdyningarna till det folkliga upproret i Ungern publicerade han en artikel där han hävdade att det höll på att växa fram en ny klass, den kommunistiska byråkratin, både i Sovjetunionen och Jugoslavien.¹²

I sin bok *Den nya klassen*, som gavs ut 1957, vidareutvecklade Djilas sin teori att en ny sorts härskande klass hade upprättats. Hans analys påminner om Rizzis, Burnhams, Shachtmans och andras teorier, och han gjorde inte gällande att han var nyskapande (”Nästan allt i denna bok har uttryckts någon annanstans och i annan form.”)¹³ och inriktade sig på den så kallade politiska byråkratin. Detta skikt skulle inte, resonerade han, likställas med byråkratin som sådan:

... endast ett speciellt skikt av byråkrater – de som inte är förvaltningstjänstemän – bildar kärnan i den styrande byråkratin eller, enligt min terminologi, i den nya klassen. Detta är i verkligheten en politisk byråkrati eller en partibyråkrati. Andra tjänstemän bildar bara den apparat som den nya klassen

⁸ Djilas blev kommunist under sina litteraturstudier vid universitetet i Belgrad. Under kung Alexanders monarkistiska diktatur hade han tillbringat lång tid i fängelse. I slutet av 1930-talet stödde han Tito under kampen om makten i kommunistpartiet. 1938 valdes han in i centralkommittén och ett år senare blev han medlem i politbyrån. Mellan 1948 och 1953 var han tillsammans med Edvard Kardelj och Boris Kidri en av arkitekterna bakom det jugoslaviska självförvaltningssystemet. 1953 blev han vicepresident i Jugoslavien och ordförande för förbunds församlingen. På grund av sin samhällskritik berövades han all sin makt under ett extraordinärt partimöte 1953-1954. Under åren 1956-1961 och 1962-1966 satt han återigen i fängelse som olikstämmande. Se Reinhartz, *Milovan Djilas: A Revolutionary as a Writer*, New York: Columbia University Press 1981.

⁹ Djilas, *On New Roads to Socialism. Address Delivered at the Pre-Election Rally of Belgrade Students*, 18 mars 1950, Belgrad: Jugoslavenska knjiga, 1950, s 12-13.

¹⁰ *Ibid*, s 16-18

¹¹ *Ibid*, på flera ställen.

¹² Djilas, ”The Storm in Eastern Europe”, *The New Leader*, 19 november 1956.

¹³ Djilas, [Den nya klassen](#), på marxistarkiv.se, s 1.

kontrollerar...¹⁴

Så även om byråkratin å ena sidan var en del av hela statsapparaten, så var den å andra sidan bara en del av partiapparaten. Partiet utgjorde klassens kärna, men alla partimedlemmar var inte en del av den politiska byråkratin. Bara de byråkrater som på grund av sitt administrativa monopol hade speciella privilegier tillhörde den nya klassen.

Enligt Djilas uppfattning skiljde sig den härskande ”politiska byråkratin” från tidigare härskande klasser. Han nämnde tre avgörande avvikelser från det traditionella mönstret. För det första, medan tidigare härskande klasser hade gripit makten med hjälp av en revolution efter att ekonomiska förändringar redan hade ägt rum inom de gamla samhällsförhållandena, så skapade den politiska byråkratin sitt eget ekonomiska system först när revolutionen hade lyckats: ”De kom inte till makten för att fullborda en ny ekonomisk ordning, utan för att upprätta sin egen och därmed etablera sin makt över samhället.”¹⁵ För det andra, medan tidigare härskande klasser hade existerat som klasser redan före revolutionen, var inte detta fallet i Sovjetunionen. Där bildades den nya klassen definitivt först efter att den hade gripit makten. Den nya klassens förtrupp hade alltså ett medvetande som låg före händelserna. Den tänkte redan på sin klassmakt innan den faktiskt tog makten.¹⁶ För det tredje följde från detta avancerade medvetande ännu en skillnad: i motsats till tidigare klasser kunde den nya härskande klassen bara uppstå i en speciell sorts organisation, bolsjevikpartiet.¹⁷

Kopplat till dessa ”medfödda skador” hos den politiska byråkratin, konstaterade han fler skillnader mot andra härskande klasser. Den nya eliten hade ett utomordentligt svagt klassmedvetande. Den genomsnittlige politiska byråkratin var inte ens medveten om att han tillhörde en ny besutten klass, trots att han visste att han tillhörde en grupp med bestämda teorier, mål och inställningar.¹⁸ Dessutom var den politiska byråkratin fastare och mer strikt organiserad än någon annan härskande klass, med resultatet att dess makt var historiskt utan motstycke:

Den nutida kommunismen är den typ av totalitär stat som baseras på tre grundläggande faktorer för kontroll av folket. Den första är makt, den andra kontroll över produktionsmedlen och den tredje ideologi.... Inget totalitärt system i historien, inte ens något nutida sådant system – med undantag för kommunismen – har samtidigt och i sådan grad lyckats förena alla dessa faktorer.¹⁹

Djilas hävdade att Sovjetunionens historia kunde delas in i tre faser: Lenins revolutionära kommunism, Stalins dogmatiska kommunism, och från mitten av 1950-talet den odogmatiska kommunismen, som visade upp ett till synes kollektivt ledarskap. Schematiskt kan skillnaderna mellan de tre perioderna sammanfattas så här:

Period	Ledarskap	Förhållande till makten
”Revolutionär period”	Lenin	Makten grips, grundvalarna för den nya klassens styre upprättas.
”Dogmatisk period”	Stalin	Med parollen ”socialism” inleddes en massiv industrialiseringsprocess. Därmed befestes den nya klassens makt.
”Odogmatisk period”	Kollektivt ledarskap	Med parollen ”laglighet” bevarades klassamhället på ett ”lugnt” sätt, utan stora utrensningar etc.

¹⁴ *Ibid*, s 21.

¹⁵ *Ibid*, s 21.

¹⁶ *Ibid*.

¹⁷ *Ibid*, s 26.

¹⁸ *Ibid*, s 32.

¹⁹ *Ibid*, s 84

Men Djilas betonade att denna trefaldiga uppdelning bara skulle betraktas som ett grovt och abstrakt schema. Det fanns enigt hans åsikt inga tydligt avgränsade faser. Det fanns dogmatism också under Lenin, Stalin var inte någon kontrarevolutionär, och det kollektiva ledarskapets odogmatiska karaktär kunde, hävdade han, göras relativt. Icke desto mindre hade tydliga förändringar skett under historiens förlopp. Makten, som i början bara hade betraktats som ett medel för ett mål, hade mer och mer blivit ett mål i sig själv. I viss mening hade sovjetsystemet fullföljt sin funktion. Genom industrialiseringen satt den nya klassen nu stadigt i sadeln, och hade därmed nått sitt mål. Historiskt kunde bara medelmåttighet och stagnation fortfarande uppstå.²⁰

Uppenbarligen lade Djilas till element till teorin om byråkratisk kollektivism. Till skillnad från Rizzi karakteriserade han inte den arbetande befolkningen som slavar. Till skillnad från både Rizzi och Burnham ansåg han att byråkratin var ett rent östeuropeiskt och sovjetiskt fenomen. Slutligen tittade Djilas – i motsats till både Rizzi, Burnham och Shachtman – noga på skillnaderna mellan de gamla härskande klasserna och den politiska byråkratin. Just de större nyanserna i Djilas' teori visar att teorin om den nya härskande klassen till slut var svår att förlika med det marxistiska perspektivet på historien. Om partiet var kärnan till en ny härskande klass, vändes inte då trots allt den historiska materialismen (som tolkade politiska partier som företrädare för samhällsklasser och inte som deras källa) upp och ner? Djilas insåg svårigheten och talade om den som ett "ovanligt" fenomen, men sa bara: "I historien är det viktiga inte vem som sätter i gång en viss process – det enda viktiga är att processen sätts i gång."²¹

I van der Lindens bok följs ovanstående av ett avsnitt om polackerna Jacek Kuroń och Karol Modzelewski. Vi har inte översatt detta utan nöjer oss med att här nämna deras viktigaste arbete i frågan (som finns på marxistarkivet): [Brev till polska kommunistpartiet](#) (1965).

Därefter, i avsnitt 5.iv, redogör van der Linden för teorier som inte fått någon benämning. Här behandlas sinologen Karl Wittfogel, marxisterna Herbert Marcuse och Roman Rosdolsky (den senare verkade i Polen som under 2:a världskriget, men sattes i koncentrationsläger av nazisterna och bosatte sig i USA efter kriget).

²⁰ *Ibid*, s 101.

²¹ *Ibid*, s 22. Efter den stora uppmärksamheten kring Djilas återupptäcktes också Bruno (Rizzi) 1958, då *Le Contrat Social*, tidningen som redigerades av den gamla bolsjeviken Boris Souvarine (1895-1984), publicerade ett bidrag om "Bruno R och den 'nya klassen'" (Henein, "Bruno R. et la 'nouvelle classe'", *Le Contrat Social*, vol II, nr 6 1958, s 365–368) Här presenterade den egyptiske surrealisterna Georges Henein (1914-1973) felaktigt "Bruno R" som "Bruno Rossi" och skrev om hans bortglömda verk *La Bureaucratization du Monde*: "Det Djilas upptäckte och upplevde i slutet av en personlig erfarenhet som hade gjort honom besviken, hade Bruno R förkunnat 18 år tidigare, i en duell med det levande." Det var början av en fullständig renässans för Rizzi, som på 1960-och 1970-talen ledde till nya utgivningar och översättningar av hans bok (se även stycke 6.iii.) I sitt bidrag hävdade Henein att "R" hade försvunnit spårlöst efter 1942: "Han ... försvann för gott, troligen offer för en räd av ockupationsarmén." Det visade sig snart vara en felaktig misstanke. *Le Contrat Social* fick strax efteråt ett personligt brev från Rizzi, där han avslöjade sin rätta identitet. Den amerikanska Marxforskaren och Shachtman-anhängaren Hal Draper (1914-1990) publicerade ett brev i tidningen med biografiska detaljer om Rizzi. Se även Bell, "The Strange Tale of Bruno R.", *The New Leader*, 28 september, s 19–20.

Kapitel 6. Från undertryckandet av "Pragvåren" till perestrojkan (1968-85)

Förtrycket av "Pragvåren" orsakade en utbredd chock inom vänsterkretsar. Den amerikanska marxisten Paul Sweezy misstänkte att den Moskva-inriktade kommunismen hade utdelat ett dödligt slag mot sitt eget inflytande i väst: "[K]risen i Tjeckoslovakien betecknar början till slutet för Moskvans politiska och ideologiska inflytande i de utvecklade kapitalistiska länderna."¹

Studentrörelsens massiva uppsving, som hade börjat redan tidigare och nådde sin höjdpunkt i Paris i maj 1968, betecknade en radikalisering av breda skikt av (framtida) intellektuella. Även om de ofta betraktade sig själva som socialister eller kommunister, så intog de till största delen en självständig hållning till den "faktiskt existerande socialismen" i Sovjetunionen och dess buffertstater. Inom några år bröt det ut en marxistisk debatt bland dem om Sovjetunionens karaktär, i en aldrig tidigare skådad omfattning. Precis som i början av 1960-talet återvände deltagarna till en början till äldre teorier, men mycket snabbt lades nya varianter till. Även om de existerande teorierna om "statskapitalism", "degenererad arbetarstat" och "byråkratisk kollektivism" återigen upprepades, så ökade antalet ursprungliga bidrag till teorin om ett "nytt produktionssätt" dramatiskt.

6.i. Teorier om statskapitalism

Cliffs strömning

Cliffs teori hade under perioden 1956-1968 inte uppvisat särskilt mycket i utvecklingsväg, och blev allmänt sett kvar på en nivå av upprepning. Diskussionen bland Cliffs anhängare riktade in sig på en punkt: de sovjetiska arbetarnas samhällsställning.

1948 hade Cliff sagt att arbetarna i Sovjetunionen skiljde sig från arbetare under kapitalistiska konkurrensförhållanden, eftersom de förstnämnda till skillnad från de sistnämnda inte kunde välja sin arbetsgivare. De hade bara en arbetsgivare, nämligen staten: "det är omöjligt att 'byta arbetsgivare', och den 'periodiska försäljningen av sig själv' blir något rent formellt".² Men på 1970-talet reviderade Cliffs anhängare Peter Binns och Duncan Hallas utan något större väsen denna tanke. Deras ståndpunkt var att de sovjetiska arbetarna i själva verket var "vanliga" lönearbetare, eftersom det verkade som om det fanns många olika företag som de kunde sälja sin arbetskraft till. De sovjetiska arbetarna befann sig därmed i samma situation som en anställd på det statliga brittiska kolföretaget eller den statliga brittiska järnvägen: "Kort sagt har det förhärskande produktionssättet lönearbete som ett avgörande drag, ett lönesystem enligt den strikta marxistiska definitionen av begreppet.... Men lönearbete innebär kapital precis som slaveri innebär att äga slavar."³

Men i ett annat bidrag från Peter Binns, denna gång skrivet tillsammans med Mike Haynes, övergav han denna tanke igen. Nu hävdade de att arbetskraften i Sovjetunionen inte kunde vara en vara, eftersom det saknades en verklig arbetsmarknad och "lönearbete som Marx menade med ordet" därför inte kunde existera. Men det utgjorde inte något allvarligt teoretiskt problem, eftersom andra sorters arbetsförhållande kunde vara förenliga med kapitalismen, som det tidiga slaveriet på plantager i den amerikanska Södern.⁴

¹ Sweezy, "The Invasion of Czechoslovakia: Czechoslovakia, Capitalism and Socialism", *Monthly Review*, vol 20, nr 5 oktober 1968, s 15.

² Cliff, "[The Nature of Stalinist Russia](#)", på marxists.org.

³ Binns och Hallas, "[The Soviet Union – State Capitalist or Socialist?](#)", *International Socialism*, vol I, nr 91 september 1976. Denna artikel var ett svar till Purdy, *The Soviet Union – State Capitalist or Socialist*, en apologetisk skrift som angrep Cliffs analys, och då använde argument som formulerats av Ernest Mandel. Angående Purdy, se även D Law, *Critique*, 7, vinter 1976–1977. s 111-118.

⁴ Binns och Haynes, "[New theories of Eastern European class societies](#)", *International Socialism* nr 7, vinter 1979.

Den nya tesen stötte på hårt motstånd. Duncan Hallas påstod att den hotade att undergräva hela den statskapitalistiska teorin:

Tvistefrågan här är inget mindre än huruvida det finns ett proletariat (i Marx' mening) i Sovjetunionen eller inte.... Om arbete inte är en vara i Sovjetunionen då finns det inget proletariat. Om arbetskraften inte är en vara kan det dessutom inte finnas något lönearbete/kapital-förhållande och därmed inte heller något kapital. Därmed kan det inte finnas kapitalism i någon form.... Inget utbyte, inget kapital. Utbyte kräver löner och därför pengar (den generaliserade varan) och produktion av varor – varor som produceras för försäljning.⁵

För att vidmakthålla teorin om statskapitalism var det, hävdade Hallas, därför avgörande att definiera arbete i Sovjetunionen som lönearbete (ett bra exempel på ett resonemang som anser slutsatsen vara viktigare än den väg via vilken man når slutsatsen).⁶ Alex Callinicos deltog också och förde fram liknande argument.⁷

Debatten kring denna fråga klargjorde hursomhelst att det teoretiska sambandet mellan lönearbete och statskapitalism ansågs vara ytterst kontroversiellt.

Mattick

Under 1960-talet utvecklade den tysk-amerikanske rådkommunisten Paul Mattick (1904-1981)⁸ Rühles, Wagners, Huhns och andras teoritradition. När han gjorde det kom han fram till en ståndpunkt som, åtminstone avseende Sovjetunionen, låg nära Tony Cliffs och andras tankar. I sin bok *Marx och Keynes – blandekonomins gränser*, som gavs ut 1969 – en utvidgad version av en artikel med samma titel, som han hade skrivit sju år tidigare⁹ – försökte Mattick vidareutveckla en analys av den samtida kapitalismens helhet i alla sina olika framträdelseformer. Enligt hans uppfattning var den sovjetiska samhällsbildningen en av dessa former. Statskapitalismen skiljde sig visserligen på ett grundläggande sätt från blandkapitalismen, eftersom det inte längre fanns någon marknad,¹⁰ men samtidigt fanns det avgörande likheter:

Alla statskapitalistiska system liknar den kapitalistiska marknadsekonomin på så sätt att de behåller förhållandet mellan kapital och arbete, och att de använder sig av kapitalistiska affärsmetoder. I stället för att ägas av kapitalisterna kontrolleras nu produktionsmedlen av staten. Denna anger ett bestämt värde (uttryckt i pengar) för de produktiva resurserna och väntar sig att ett större värde (uttryckt i pengar) ska följa av den mellanliggande produktionen. Man betalar penninglöner till arbetarna, vars funktion är att skapa ett värde, som är större än det som utgöres av deras löner. Detta överskott fördelas i enlighet med statens beslut. Det försörjer den icke arbetande befolkningen, säkrar det nationella försvaret, tar hand om de offentliga behoven och återinvesteras i tilläggskapital. Alla ekonomiska transaktioner är bytestransaktioner eller framträder som sådana. Arbetskraft säljes till ledningen för några företag och lönerna används för inköp av varor från ledningen av andra företag. Det förekommer en skenhandel mellan ledningarna för olika företag, en skenhandel som liknar den som bedrivs mellan olika divisioner inom stora företag i alla kapitalistiska länder och som når sin fulländade form i den helt centraliserade statsekonomin. Formellt sett är det inte någon större skillnad mellan privatkapitalistiska och statskontrollerade ekonomier, utom i

⁵ Här motsäger Hallas faktiskt Cliff. Cliff skrev: "I princip skulle de lagar som råder under förhållandena mellan företagen och mellan arbetarna och arbetsgivarstaten inte ha varit annorlunda om Ryssland var en enda stor fabrik som sköttes från ett enda centrum, och om alla arbetarna fick de nödvändiga produkterna direkt in natura." (Cliff, "[The Nature of Stalinist Russia](#)".)

⁶ Hallas, "[Eastern European class societies](#)", *International Socialism* nr 9, sommar 1980.

⁷ Callinicos, "[Wage Labour and state capitalism: a reply to Peter Binns & Mike Gonzalez](#)", *International Socialism* nr 12, våren 1981.

⁸ För biografiska detaljer, se Dingel, "Paul Mattick (1904–1981)", *Internationale wissenschaftliche Korrespondenz zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung*, nr 17 1981; Buckmiller, "Bibliographie der Schriften von Paul Mattick 1924–1981", *Internationale wissenschaftliche Korrespondenz zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung*, nr 17 1981, s 197–224, ger en fullständig bibliografi.

⁹ Mattick, "Marx and Keynes", *Etudes de Marxologie*, s 5, 1962.

¹⁰ P Mattick, [Marx och Keynes – blandekonomins gränser](#), på marxistarkiv.se, s 172 ff.

fråga om den senares centraliserade kontroll över merprodukten.¹¹

Likheten mellan en kapitalistisk blandekonomi och statskapitalism fick, resonerade han, inte dölja det faktum att de i själva verket var åtskilda av en djup klyfta – det ena systemet kunde högst sannolikt inte övergå till det andra på ett fredligt sätt:

Kapitalismen kommer inte att förvandla sig själv till statskapitalism; och det vore lika svårt att göra en statskapitalistisk revolution som det är att göra en socialistisk. Då en medveten organisering av den samhälleliga produktionen förutsätter en expropriering av privatkapitalet, kan omvandlingen av blandekonomin till statskapitalism endast vara en revolutionär process och inte en evolutionär.¹²

Således utvidgade Mattick marxismen med tanken, att det inte bara var under övergången från ett produktionssätt till ett annat som det kunde krävas en drastisk social och ekonomisk revolution, utan också för de inre omvandlingarna inom ett produktionssätt.

I motsats till Cliff betonade Mattick att statskapitalismen kunde utvecklas, speciellt i länder som hade brist på kapital, där kapitalbildning var en förutsättning för att produktionen och distributionen skulle kunna socialiseras. Statligt ägande av produktionsmedlen var den kapitalistiska formen för socialistiskt ägande, där den sistnämnda tolkades som arbetarnas ägande av produktionsmedlen. För samhällen som Sovjetunionen gällde regeln att de fortfarande var kapitalistiska, ”eftersom de kontrolleras av staten i stället för att stå till hela samhällets förfogande”.¹³ Det är slående vilken ytterst begränsad definition av kapitalismen som Mattick använder (lönearbete och frånvaro av arbetarnas självstyre). Medan författare som Cliff fortfarande försökte göra det rimligt att Sovjetunionen var underkastat alla de lagar som Marx hade formulerat (profitkvotens fallande tendens, profitmaximering och så vidare), ansåg Mattick inte längre att detta var nödvändigt. Följaktligen hade han inga betänkligheter att hävda att merprodukten i Sovjetunionen inte behövde realiseras som profit.¹⁴

Maoistiska varianter: Holmberg; Bettelheim och hans kritiker

Vid SUKP:s tjuogoandra kongress i oktober 1961 blev konflikten mellan Sovjetunionen och Folkrepubliken Kina allmänt känd. Under de följande åren blev konflikten alltmer akut, och medförde att den kinesiska ledningen från och med 1967 försvarade uppfattningen att kapitalismen hade ”återupprättats” i Sovjetunionen. Det har inte utan berättigande hävdats att denna ”teori” – som aldrig på allvar underbyggdes av kineserna själva – framförallt hade till syfte att legitimera en förändrad utrikespolitik.¹⁵

Bland marxister i väst orsakade de politiska spänningarna mellan Moskva och Beijing betydande förvirring. Typiskt var tänkesättet hos redaktörerna för den välkända amerikanska tidskriften *Monthly Review*. I ledaren till numret från december 1961, som skrevs av Leo Huberman och Paul Sweezy, hävdades att även om både de kinesiska och ryska uppfattningarna grundades i den marxistiska teorin, så var det icke desto mindre ryssarna som hade den riktiga linjen:

Den kinesiska ståndpunkten förefaller oss vara ett typexempel på en sorts dogmatisk vänsterism som har visat sig upprepade gånger i den internationella socialistiska rörelsens historia. Två av de speciella kännetecken som gör att den går att känna igen är underskattning av nationalismen och att klumpa samman all opposition i en enda onyanserad reaktionär massa. Den utstrålar alltid supermilitans och

¹¹ *Ibid*, s 178-179.

¹² *Ibid*, s 175.

¹³ *Ibid*, s 179.

¹⁴ *Ibid*.

¹⁵ Senare förfinade den kinesiska ledningen teorin genom att förkunna att USA var en ruttnande, förfallande kapitalism medan Ryssland var en uppåtgående, mäktig kapitalism. På denna grundval legitimerades några år senare samarbetet med USA (jämför Nixons besök till Folkrepubliken Kina 1972 och fientligheten mot Sovjetunionen). Lågvattnmärket för de sino-sovjetiska relationerna nåddes 1974 med teorin om tre världar, enligt vilken Moskvans ”hegemonism” var mänsklighetens värsta fiende.

predikar kompromisslöshet. I den mån den omvandlas till politik blir resultaten till största delen motsatsen till det avsedda.¹⁶

Ett och ett halvt år senare var bedömningen radikalt annorlunda. Ledaren i maj 1963, som återigen skrevs av Huberman och Sweezy, innehöll tillkännagivandet att den tidigare fastslagna ståndpunkten hade blivit ohållbar. Nu påstods det att kineserna i huvudsak hade en korrekt linje. Icke desto mindre avvisades de kinesiska anklagelserna mot ryssarna, enligt vilka det existerade förtryck och utsugning i Sovjetunionen.¹⁷

Men senare skulle även denna ståndpunkt revideras på nytt. Efter några år började *Monthly Review* stödjade stora delar av den kinesiska kritiken av Sovjet.¹⁸ Men det tog tid innan prokinesiska intellektuella började skaffa sig en uppfattning om den kinesiska kritikens teoretiska innebörd. Al Szymanski, en gammal amerikansk maoist, skrev rörande detta:

Trots att kineserna hade kallat Sovjetunionen kapitalistiskt ända sedan 1967 tog få av oss dem bokstavligt på den tiden. Vi hade ännu inte kommit att mekaniskt godta allt som den kinesiska (eller albanska) ledningen sa som en fullkomlig sanning. Det var först i början av 1970-talet, med 1973 som avgörande år, som den nya vänsterns marxist-leninistiska lämningar på allvar konfronterade den faktiska kinesiska ståndpunkten att kapitalismen bokstavligt talat hade återupprättats i Sovjetunionen.¹⁹

I Västeuropa spelade Nils Holmbergs (1902-1981) bok *Fredlig kontrarevolution* från 1974-1975 (som översattes till tyska och nederländska) en viktig roll.²⁰ I USA hade boken av den kände översättaren av *Grundrisse*, Martin Nicolaus, *Restoration of Capitalism in the USSR* [Återupprättandet av kapitalismen i Sovjet] en liknande funktion.²¹ Holmbergs bidrag illustrerar på ett slående sätt det maoistiska sättet att tänka. Det utgick från att Sovjetunionen under Stalin fortfarande var socialistiskt, men hävdade att en byråkratisk klick redan på den tiden hade lyckats nästla sig in i partiet. Denna klick blev alltmer mäktig och kunde bara förhindras att erövra makten av Stalin själv. När Stalin dog 1953 hade detta sista hinder mot byråkraterna försvunnit, och de utnyttjade då statsapparaten för att i ett snabbt tempo återställa kapitalismen. Arbetarna berövades den beslutande makten över produktionsmedlen. Hädanefter var de tvungna att sälja sin arbetskraft till staten och deras fackföreningar blev de nya kapitalisternas verktyg. Resultatet blev att Sovjetunionen inte i något avgörande avseende längre liknade det samhälle som hade existerat under Stalin:

Arbetarklassen skildes från produktionsmedlen, var inte längre en härskande och ledande klass bestående bara av lönearbetare. Genom att använda statens makt lade den byråkratiska eliten beslag på rätten att besluta över och kontrollera produktionsmedlen och alla de varor som skapas i produktionen. Sedan den tiden har den utnyttjat denna rätt för att exploatera arbetarna och lägga beslag på det mervärde som de

¹⁶ Leo Huberman och Paul Sweezy, "The Sino-Soviet Dispute", *Monthly Review* 13, (december 1961), s 337-46.

¹⁷ Huberman och Sweezy, "The Split in the Socialist World", *Monthly Review*, 15, (maj 1963), s 1-20.

¹⁸ Peter Clecak, *Radical Paradoxes. Dilemmas of the American Left 1945-1970*, New York: Harper & Row 1973, s 130, skrev angående Sweezy om en "rörelse från en socialistisk/kommunistisk världsbild, till största delen härledd från den klassiska marxismen och de sovjetiska erfarenheterna, till en andra världsbild, till stor del en sammanfattning av de maoistiska och kubanska perspektiven. Den första världsbilden, som han med stort förtroende använde fram till det ungerska upproret 1956, föll samman under ett uppehåll av tvivel, desillusion och omvärdering – i stora drag från 1957 till 1960. Efter att ha besökt Kuba på våren 1960 började Sweezy utveckla en andra världsbild."

¹⁹ Albert Szymanski, *Is the Red Flag Flying? The Political Economy of the Soviet Union Today*, London: Zed Press, 1979, s 7.

²⁰ Holmberg blev medlem av Svenska kommunistpartiet (SKP) 1924. Bland annat var han Kominterns sändebud till Storbritannien och grundare av SKP:s tidning *Arbetartidningen*. 1958 lämnade han partiet och försörjde sig på att skriva barnböcker. Efter en resa till Kina under 2 år kring 1960 blev Holmberg en av den svenska maoismens pionjärer. 1967 var han med och grundade en Kina-orienterad organisation och ledde senare den maoistiska tidningen *Gnistan* tillsammans med sin fru. Se "Über den Autor" i tyska utgåvan (Nils Holmberg, *Friedliche Konterrevolution*, I, Västberlin 1974: Oberbaum Verlag). Även "Nils Holmberg - ett liv för socialismen", *Marxistisk Forum*, 3, s 19-25.

²¹ Martin Nicolaus, *Restoration of Capitalism in the USSR*, Chicago: Liberator Press 1975. Se även Revolutionary Union, *How Capitalism Has Been Restored in the Soviet Union and What This Means for the World Struggle*, Chicago: Revolutionary Union 1974.

skapar.²²

Enligt Holmberg kännetecknades ett kapitalistiskt samhälle av två särdrag: a) produktionsmedlen används för att suga ut arbetarna, och b) arbetarna måste sälja sin arbetskraft i utbyte mot en lön. Eftersom både dessa drag sades vara tillämpliga på Sovjetunionen använder Holmberg termen ”återupprättad kapitalism”.²³ Kort sagt kan vi sammanfatta Holmbergs teoretiska konstruktion genom att säga att Stalin utan att veta om det tolererade borgerliga byråkrater bland sina följeslagare, som efter hans död grep makten för att återupprätta kapitalismen. Denna teori om en ”kupp” är onekligen en ganska vulgär variant av maoismen.²⁴

En mer intelligent version var den franska ekonomen Charles Bettelheims (1913-2006) teori. Grunderna till denna tolkning utvecklades i hans tunna men kompakta studie *Socialism och ekonomisk planering*.²⁵ Hans storslagna verk i flera band, *Klasstriderna i Sovjetunionen*, var i grund och botten bara en vidareutveckling av hans tidigare arbeten.²⁶ Precis som Holmberg förutsatte Bettelheim att en fredlig kontrarevolution (eller snarare kupp) hade ägt rum, men han försökte placera denna utveckling i ett bredare sammanhang. Följaktligen avvisade han varje förenklad teori om en kupp:

Den centrala frågan är motsättningen mellan ett vetenskapligt och ett icke vetenskapligt synsätt. Det sistnämnda gör gällande att man kan definiera en samhällsbildning på grundval av några få enskilda kännetecken, eller ”förklara” en historisk process på grundval av några få splittringar eller påtryckningar som äger rum högst upp i statsapparaten. Extremfallet, som är särskilt typiskt, är teorin om en ”kupp”: det antas att en manöver i toppen genomförd av en liten grupp personer kan förändra en hel samhällsbildnings karaktär. I själva verket lär oss marxismen att en kupp är den sista fasen, som sker på den politiska scenens förgrund på basis av en revolutionär process inom klassförhållandena, i sig själv en process som nått sin höjdpunkt på förhand. Kuppen kan bara träda fram på den politiska scenens förgrund tack vare de revolutioner som redan ägt rum i förväg. Försöket att ”förklara” sociala förändringar med en ”kupp” härrör ur en idealistisk syn på historien och inte en materialistisk.²⁷

Så Bettelheim såg det inte som sin uppgift att avslöja borgerliga byråkrater på ett subjektivt sätt. Istället ville han uppdaga de objektiva rötterna bakom återupprättandet av borgarklassens makt i Sovjetunionen. För att lyckas med det var det först av allt nödvändigt att skildra den grundläggande skillnaden mellan ett socialistiskt och ett kapitalistiskt samhälle. Bettelheim avvisade det han kallade ”ekonomism” (det ensidiga underordnandet av omvandlingen av samhällsförhållandena under produktivkrafternas utveckling) och hävdade – inspirerad av den kinesiska Kulturrevolutionen – att den första förutsättningen för att upprätta ett socialistiskt samhälle inte var att öka arbetsproduktiviteten, utan att föra klasskamp under ledning av en medveten socialistisk förtrupp. I *Klasstriderna i Sovjetunionen* försvarade Bettelheim således tesen att kapitalismens viktigaste kännetecken inte var att produktionsmedlen låg i privata händer, utan istället att borgarklassen som klass både hade monopol över produktionsmedlen (oberoende av detta monopols juridiska form) och utövade ett politiskt och ideologiskt herravälde. I den och bara den meningen utgjorde kapitalismen borgarklassens diktatur över arbetarklassen. I motsats till detta var socialismen proletariats diktatur, som bara kunde upprättas genom att arbetarklassen erövrat makten genom en revolution. Socialismen måste därför i första hand definieras i *politiska* och inte *ekonomiska* termer. När

²² Holmberg, *Friedliche Konterrevolution*, I, s 141. [Citatet återfinns inte i den svenska utgåvan (*Fredlig kontrarevolution*, Uddevalla: Oktoberförlaget 1974) – öa.]

²³ *Ibid*, s 141-142.

²⁴ Se även [Nils Holmberg och sovjetanalysen](#), av Pierre Frühling, på marxistarkiv.se.

²⁵ Charles Bettelheim, *Socialism och ekonomisk planering*, Partisanförlaget 1971

²⁶ Bettelheim, *Les luttes de classes en URSS*, Paris: Maspero/Seuil, fyra band 1974-1983. (De två första banden finns på engelska, *Class Struggles in the USSR*, New York: Monthly Review Press, 1976 och 1978. Första bandet finns på svenska, *Klasstriderna i Sovjetunionen - Första perioden 1917-1923*, Lund: Cavefors, 1975.)

²⁷ Bettelheim, ”Interview mit Charles Bettelheim”, i *Kommunistischer Bund, Texte zur Stalinfrage*, Hamburg: Jürgen Reents Verlag

arbetarklassen väl hade statsmakten i sina händer kunde den därmed undergräva den borgerliga kulturen och utbildningen. Men i så måtto som denna kamp mot borgarklassen var ofullständig eller inte lyckades kunde en ny borgarklass dyka upp som skulle försöka återerövra statsmakten.

Det var fullt möjligt att denna nya borgarklass kunde innehålla gamla kommunistiska kadrer och funktionärer, eftersom alla som hade en position i det sociala produktions- och reproduktions-systemet som *återspeglade* en borgerlig position skulle bilda en ny borgarklass, och det trots proletariats diktatur. Så om man till exempel behöll produktionsprocessens hierarkiska struktur i ett företag där den gamla kapitalistiska ägaren hade dött eller landsförvisats, och om funktionärer högre upp i hierarkin kunde ge order och åtnjöt en privilegierad ställning, då var de ledande personerna i det företaget medlemmar av borgarklassen. Och på så sätt kunde kommunistpartiets (ursprungligen proletariats röst) ledande roll i Sovjetunionen mer och mer undergrävas av en grupp funktionärer som i grund och botten var fientliga mot proletariats diktatur. Detta motstånd var möjligt på grund av dessa funktionärers plats i det ekonomiska livet och högst upp i den administrativa apparaten, och på grund av de borgerliga metoder och praktik de propagerade för.

Kommunisterna hade inte i tillräcklig utsträckning insett faran för detta borgerliga återupprättande, och hade därför förbisett att mobilisera massorna mot den (till skillnad från kineserna under Kulturrevolutionen). Gradvis kunde den nya borgarklassen således sprida sin makt, och i och med de ekonomiska reformerna i slutet av 1950-talet och mitten av 1960-talet var kapitalismen fullständigt återupprättad.²⁸ I sista hand var beviset för detta förfall de systematiska avvikelserna från den riktiga leninistiska linjen.

Socialism och ekonomisk planering innehöll den bakomliggande ekonomiska förklaringen till denna tolkning, som inte var olik Bordigas uppfattning och kan sammanfattas i tre punkter. För det första utgörs kärnan i de kapitalistiska produktionsförhållandena av företagen:

Att "företaget" (som speciellt inom industrin är den konkreta "produktionsenhet" över vilken det statliga ägandet i allmänhet utövas i samhällsformationerna vid övergången) har en kapitalistisk karaktär beror på att dess struktur antar gestalten av ett *dubbelt avskiljande: arbetarnas avskiljande från sina produktionsmedel* (som å andra sidan betyder att företagen, alltså i själva verket företagsledarna har besittningen av dessa medel) och *företagens avskiljande från varandra*. Detta dubbla avskiljande utgör det kapitalistiska produktionsättets kännemärke...²⁹

För det andra, så länge företagen verkade under detta dubbla avskiljande måste de vara kapitalistiska, och de vidmakthöll marknadsförhållanden och utgjorde en motpol till planen. För Bettelheim var det uppenbart att senast sedan reformerna i september 1965 – då de sovjetiska företagen fick ökad självständighet – hade striden mellan socialism och kapitalism avgjorts till förmån för den sistnämnda. 1965 nådde man slutligen den punkt då planeringsorganen lämnade företagen "fria" (det kvittade om det var formellt eller i verkligheten) att själva utarbeta grundförutsättningarna för sina "planer". Investeringarna avgjordes därmed inte längre av planen utan av företagens direktörer. Planen var således inte längre en verklig plan utan en "vägledning" till marknadsförhållandena.

Och till sist, eftersom det var marknaden snarare än planen som styrde så återställdes värdelagarna. Av den orsaken låg makten inte längre i arbetarklassens händer. Planen kvarstod helt enkelt bara som ett illusoriskt sken [*simulacre*] av planering. Under täckmantel av detta yttre sken existerade det en ny härskande kraft som var skild från de direkta producenterna. Medan kapitalisternas funktion i företagen övertogs av direktörerna så hade en "statsbourgeoisie" vuxit fram inom planeringsorganen: det statliga ägandets verkliga klassinnehåll berodde på förhållandena mellan de arbetande massorna och statsapparaten. Om statsapparaten verkligen och fullständigt styrdes av arbetarna själva (istället för att befinna sig ovanför dem och behärska dem) då skulle det statliga

²⁸ Bettelheim, *Les luttes de classes en URSS (1917-1923)*, Paris: Maspero/ Seuil 1974, s 7-56.

²⁹ Bettelheim, *Socialism och ekonomisk planering*, s. 77-78.

ägandet vara en juridisk form för arbetarnas samhälleliga ägande. Men om arbetarna tvärtom inte styrde statsapparaten och om denna apparat behärskades av en grupp funktionärer och administratörer som undkommit arbetarmassornas kontroll och ledning, då skulle denna grupp av funktionärer och administratörer bli de verkliga ägarna (i meningen ett produktionsförhållande) av produktionsmedlen. På grund av de förhållanden som fanns mellan produktionsmedlen å ena sidan och arbetarna å den andra utgjorde denna grupp då en samhällsklass (en statsbourgeoisie).³⁰

Med hjälp av Bernard Chavance lade Bettelheim i senare skrifter från andra hälften av 1970-talet till en del andra argument.³¹ Således hävdade båda ekonomerna att det faktum att Sovjetunionen hade blivit en ”statlig monopolkapitalism av ny typ” kunde härledas ur följande åtta kriterier:

1. På grund av de ekonomiska reformerna 1965 hade profiler införts som industriproduktions viktigaste kriterium.
2. Den ekonomiska verksamheten var extremt koncentrerad i statens händer.
3. Samtidigt konkurrerade företagen om råvaror, anställda etc. Därför existerade konkurrens.
4. Mervärdet tillägnades av staten, som styrdes av den tidigare nämnda statsbourgeoisien.
5. Den ekonomiska utvecklingen uppvisade cykliska drag och ackumulationskriser.
6. Det fanns expansionistiska tendenser.
7. Arbetarklassen hade full sysselsättning etc, men bortsett från det var den lika berövad sina rättigheter som under kapitalismen i väst.
8. Den förhärskande ideologin var revisionistisk. Den gav sig ut för att vara marxist-leninistisk men var i själva verket borgerlig.³²

Gradvis ändrade Bettelheim sin uppfattning i ett viktigt avseende. I tredje bandet av *Klasstriderna i Sovjetunionen* slog han fast att han inte längre ansåg att oktoberrevolutionen var en proletär revolution utan en kapitalistisk. Bolsjevikerna hade 1917 inlett en ”öppen process” som ända från början uppvisade statskapitalistiska särdrag, men fram till 1929 ”ansträngde den sig för att skapa möjligheter för en bonderevolution som skulle kunna leda till en kooperativ lösning.”³³

Kritik. Bettelheims framställning gav upphov till många svar. De mest kända är artiklarna av Paul Sweezy, som var en del av den mycket långa debatten mellan denne amerikanske kritiker och den franske författaren.³⁴ Men många andra författare betygade också sitt samtycke eller ogillande.³⁵

³⁰ *Ibid.*

³¹ I slutet av 1970-talet tog Bettelheim avstånd även från Kina, eftersom socialismen påstods ha ersatts av kapitalism även där efter Hua Guofengs ”kupp”. Se Bettelheim, *Questions sur la Chine après la mort de Mao Tse-toung*, Paris: Maspero. 1985 ansåg Bettelheim att kapitalismen fanns överallt i världen (”The Specificity of Soviet Capitalism”, *Monthly Review*, 3, 4 (september 1985), s 44.) Detta påverkade inte hans analys av Sovjetunionen, på sin höjd betydde det att det schema som utvecklats för detta land nu också kunde tillämpas på andra länder, om än med modifikationer.

³² De enskilda argumenten fördes fram i flera olika skrifter: Bernard Chavance, ”On The Relations of Production in the USSR”, *Monthly Review*, 29, 1 (maj 1977): s 1-13; Chavance, ”Remarques sur la réponse de Paul Sweezy”, *Les Temps Modernes*, 375 (oktober 1977): s 34-9; Chavance, *Le système économique soviétique*, Paris: Le Sycomore 1983; Bettelheim, *Les luttes de classes en URSS (1930-1941): Tome deuxième: Les dominants*, Paris: Maspero/Seuil 1983; Bettelheim, ”The Specificity of Soviet Capitalism”, *Monthly Review*, 3, 4 (september 1985): 43-56.

³³ Bettelheim, *Les luttes de classes en URSS (1930-1941): Tome premier: Les dominés*, Paris: Maspero/Seuil 1982, s 14.

³⁴ Debatten startade med Sweezys artikel, ”The Invasion of Czechoslovakia: Czechoslovakia, Capitalism and Socialism”, *Monthly Review*, 20, 5 (oktober 1968): s 5-16, som Bettelheim besvarade. Debatten fortsatte fram till andra hälften av 1980-talet. [Delar av denna debatt återges i [Socialkapitalismen](#), på marxistarkiv.se – öa.]

³⁵ Några viktiga bidrag var: Ernest Mandel, ”Du ’nouveau’ sur la question de la nature de l’URSS”, *Quatrième Internationale*, XXVIII, 25 (september 1970): s 12-24; Paresh Chattopadhyay, ”On the Political Economy of the Transition Period”, *Monthly Review*, 24, 4 (september 1972): s 12-29; Jean-Luc Dallemagne, ”Charles Bettelheim ou l’identification des contraires”, *Critiques de l’économie politique*, 7-8 1972: s 17-46; Ralph Miliband, [Bettelheim och erfarenheterna från Sovjet](#), på marxistarkiv.se; Hillel Ticktin, [Sovjetsamhällets motsättningar och professor Bettelheim](#),

Bettelheims "anti-ekonomism" angreps från många håll, inte därför att hans kritiker var för ekonomism, utan på grund av att Bettelheim hade inskränkt tillämpningen av begreppet "sociala relationer" till överbyggnaden och i synnerhet till ideologin.³⁶ Knutet till denna invändning var observationen att Bettelheim använde "avvikelse från den riktiga leninistiska linjen" som det yttersta kriteriet på kapitalismens återupprättande, och därmed inskränkte klasskampen till en kamp mellan ideologier:

Bettelheim erbjuder inga andra kriterier för att bedöma huruvida proletariatet har makten eller ej än den politik som förs av regeringen och partiet. Är det inte avgörande för om teorin ska ha något förklarande värde att det ska finnas en oberoende metod för att avgöra identiteten på den klass som har makten? Eller ... vilka är den nya statsbourgeoisins modaliteter och tillväxtstadier? Kanske allra viktigast, under vilka omständigheter kan man förvänta sig en seger för proletariatet och under vilka omständigheter en seger för den nya statsbourgeoisien?³⁷

Bettelheims härledning av Sovjetunionens kapitalistiska karaktär från att det existerade enskilda företag där det utfördes lönearbete utsattes för en metodologisk kritik. Den franska trotskisten Dallemagne hävdade att saker och ting ställdes på huvudet här: bara om kapitalismen härskade skulle företagen vara "ursprung till kapitalistiska förhållanden". Under andra omständigheter var det inte det. Förekomsten av enskilda företag bevisade därmed ingenting.³⁸

Dessutom invände många mot tesen om dubbelt avskiljande (lönearbetet från produktionsmedlen och företagen mellan sig själva). För det första gick det inte att på något giltigt sätt påstå att företagen i Sovjetunionen var oberoende: "företagen [kan inte] bestämma priser, löner, varifrån de får sina leveranser eller vilka deras kunder är. De kan i själva verket inte egentligen själv avgöra vad de ska producera."³⁹ Och för det andra hävdade man att arbetskraften i Sovjetunionen inte var en vara trots att det förekom löner, och det av flera skäl: (i) det fanns ingen verklig arbetsmarknad, (ii) lönerna stod inte i förhållande vad man presterade, och (iii) de pengar man tjänade på arbete var bara ett av sätten att skaffa konsumtionsvaror.⁴⁰

Alla de åtta utmärkande drag som Bettelheim och Chavance nämnde bestreds i litteraturen. Två huvudargument fördes fram. För det första ifrågasattes om en del av särdragen var *faktamässigt korrekta*. Det gällde till exempel införandet av företagsprofiter efter 1965. Sweezy hävdade att det handlade om något helt annat än att slå fast det viktigaste kriteriet för industriproduktiviteten. Om profiter verkligen var den viktigaste variabeln då skulle inte bara produktionskostnaderna utan även investeringar, priser, etc bestämmas av den. Men så var inte fallet: "under det sovjetiska systemet ... bestäms de grundläggande variablerna över företagsnivån av ett administrativt planeringssystem där profitmaximering på sin höjd har en andrahands- och underordnad roll."⁴¹ Vad gäller den förmodade konkurrensen mellan företagen, konstaterades också att den inte ägde rum på ett kapitalistiskt sätt utan i form av tävlan om att skaffa bruksvärden.⁴²

För det andra hävdades med avseende på de särskilda kännetecknen att de var *ovidkommande* för att

på marxistarkiv.se; Søren Damkjær, "Bettelheim og teorien om overgangssamfundet", *Historievidenskab*, 17 1979: s 43-64.

³⁶ Alex Callinicos, "Maoism, Stalinism and the Soviet Union", *International Socialism*, II, 5 (sommar 1979): s 80-88.

³⁷ Sweezy, "Reply", *Monthly Review*, 22, 7 (december 1970): s 14-21. Se även Siep Stuurman, *Het reëel bestaande en het noodzakelijke socialisme*, Amsterdam 1979: Van Gennep, s 80-83.

³⁸ Jean-Luc Dallemagne, "Charles Bettelheim ou l'identification des contraires", *Critiques de l'économie politique*, 7-8 1972: stycke II-A-2; K Nair, "Charles Bettelheim bouleverse la science", *Critiques de l'économie politique*, 7-8 1972: s 4-16.

³⁹ Ticktin, [Sovjetsamhällets motsättningar och professor Bettelheim](#), s 6; Mandel, "Du 'nouveau' sur la question de la nature de l'URSS", *Quatrième Internationale*, XXVIII, 25 (september 1970).

⁴⁰ Ticktin, [Sovjetsamhällets motsättningar och professor Bettelheim](#), s 13-14.

⁴¹ Sweezy, "Paul Sweezy Replies", *Monthly Review*, 29, 1 (maj 1977): s 11-12.

⁴² Mandel, "Du 'nouveau' sur la question de la nature de l'URSS", *Quatrième Internationale*, XXVIII, 25 (september 1970).

definiera ett samhälle som kapitalistiskt. Det man förmodades bevisa antogs redan på förhand. Det faktum att den ekonomiska verksamheten var samlad i statens händer bevisade inte att kapitalismen existerade.⁴³ Samma sak gällde konkurrensen mellan företagen eller att det förekom expansionism och cykliska kriser.⁴⁴

Bettelheim (och Chavance) angreps därför på flera fronter: deras metod, deras definition av kapitalismen och deras empiriska argument utsattes samtliga för kritik.

Operaia-varianten

Det maoistiska inflytande kunde också återfinnas i den så kallade "operaia-strömningens" skrifter. Operaismen hade sitt ursprung i Italien i slutet av 1950-talet, när marxister från socialistiska och kommunistiska kretsar försökte analysera ett antal strategiska frågor för arbetarrörelsen ur "arbetarnas synvinkel", det vill säga genom att betrakta situationen från verkstadsgolvets synpunkt.⁴⁵ Den grupperades till en början kring tidskriften *Quaderni Rossi*. Bara sex nummer gavs ut av denna tidning (1961-1965), men den var ändå inflytelserik i Italien och senare också i Västtyskland. Efter att *Quaderni Rossi* slutade ges ut fortsatte operaia-strömningen att existera. Speciellt ekonomen Rita di Leo använde ett operaia-synsätt på Sovjetunionen och analyserade samhället "underifrån". Hon drog slutsatsen att det fanns en (stats-) kapitalism där, eftersom arbetarna och produktionsmedlen var åtskilda (ett av de två kriterier som Bettelheim också använde). I sin bok *Operaia e sistema Sovietico* [Arbetarna och sovjetsystemet], som gavs ut 1970, skrev di Leo följaktligen att det precis som i väst – om än i andra former – producerades mervärde i Sovjetunionen och att man kunde återfinna samma förhållande mellan levande arbete, maskiner och råvaror där.⁴⁶

6.ii. Teorin om den degenererade arbetarstaten

Vidareutvecklingar

Precis som den teori som Cliff föreslog, förblev den trotskistiska teorin till största delen oförändrad. Men under perioden från 1968 går det att hitta två relevanta vidareutvecklingar av teorin, som med rätta kan tolkas som korrigeringar. För det första övergavs begreppet "degenererad arbetarstat" alltmer till förmån för begreppet "övergångssamhälle". Bakom denna förändring låg tolkningen att det – i linje med den trotskistiska filosofen George Novacks tanke, som han första gången utvecklade 1968 – under det mänskliga samhällets historia hade funnits många "övergående samhällsbildningar" som delade vissa teoretiska egenskaper – övergången från jägare och samlare till jordbruksproduktion, från byar till städer, från gemensam egendom till privategendom, från feodalism till kapitalism och slutligen från kapitalism till socialism.⁴⁷

För det andra tolkades övergångssamhället i Sovjetunionen gradvis alltmer som en speciell, självbevarande samhällsform – en förståelig slutsats med tanke på att en "tillfällig degeneration" hade fortlevt under ett halvt sekel. Typisk för denna utveckling är Mandel, som ännu 1968 fortfarande hade talat om Sovjet och liknande samhällen som "länder med en socialistisk ekonomisk bas",⁴⁸ men 1973 hävdade att: "Övergångssamhället kännetecknas av specifika produktionsförhållanden.

⁴³ *Ibid*, s 16.

⁴⁴ Sweezy, "Rejoinder", *Monthly Review*, 37, 4 (september 1985): s 56-61.

⁴⁵ Operaia-strömningens historia i Italien beskrivs i Wolfgang Rieland, *Organisation und Autonomie. Die Erneuerung der italienischen Arbeiterbewegung*, Frankfurt: Neue Kritik 1977 och Steve Wright, *Storming Heaven. Class Composition and Struggle in Italian Autonomist Marxism*, London: Pluto Press 2002.

⁴⁶ Rita di Leo, *Operai e sistema sovietico*, Bari: Laterza 1970. Se även di Leo, *Il modello di Stalin*, Milano: Feltrinelli 1977.

⁴⁷ Novack, [The Problem of Transitional Formations](#), *International Socialist Review*, vol 29, nr 6, november–december 1968, s 17–34.

⁴⁸ E Mandel, [Economics of the Transition Period](#), i *Fifty Years of World Revolution. An International Symposium*, New York: Merit Publishers 1968, s 276. På s 283 talas om en "ekonomi med en socialistisk bas".

De är inte helt enkelt en kombination av det gamla produktionssättet som ska övervinnas och det nya som gradvis utvecklas.”⁴⁹ Några år senare uttryckte han samma tanke mer exakt:

ett samhälle i övergång mellan kapitalism och socialism utgör inte någon sorts socialism, eller någon ”kombination” mellan kapitalism och socialism. Det är ett samhälle med produktionsförhållanden som är specifika för det, och som varken är kapitalismens eller socialismens produktionsförhållanden.⁵⁰

Dessa förändringar av teorin kan förstås knappast betraktas som betydande. Trotskijs anhängare ägnade i själva verket huvuddelen av sin energi åt att kritisera representanter från andra politiskt teoretiska strömningar – en kritik som ofta var relevant.

Kritik. Efter att Mandel hade profilerat sig som skarp kritiker av teorierna om statskapitalism och en ny härskande klass, inleddes 1968 en inte mindre skarp kritik av teorin om ”degenererade arbetarstater”. Det är sant att det redan innan dess hade förts fram ganska många invändningar mot Trotskijs syn på Sovjetunionen, men de hade i huvudsak kretsat kring två (inte oviktiga) argument: (i) hur kunde en stat vara en arbetarstat om arbetarna själva inte hade kontroll över den? (ii) Hur kunde arbetarstater upprättas i ”buffertstaterna” (den östeuropeiska skyddszonen) utan arbetarklassens ledande roll?

Från och med 1968 blev argumenten från teorins kritiker allt fler, även om de tidigare nämnda invändningarna fortsatte att spela en roll, och upprepade gånger dök upp under debatterna. Dispyten riktade sin sig på Mandels tolkning av Trotskijs teori. Som vi såg tidigare hade den belgiske marxisten eliminerat tidsfaktorn från Trotskijs teori, och han hade tolkat det sovjetiska samhället som ett ”blandat” samhälle där tre element kombinerades: ”icke-kapitalistisk” produktion (planering), borgerlig distribution inom konsumtionsvarusektorn och en parasitär byråkrati.

Kritiken riktade in sig på alla dessa olika sidor på teorin. Sweezy ifrågasatte *tidsfaktorn*:

[J]u längre byråkrats herravälde varar, desto mindre övertygande är den trotskistiska teorin om dess väsentliga natur. Föreställningen om en härskande klass som aldrig får styra och alltid måste underkasta sig en byråkratiregims misshandel och övergrepp, är inte särskilt meningsfull. Antingen kommer den andra revolutionen och bevisar teorins korrekthet, eller så, om den uteblir, måste teorin överges och en annan sättas i dess ställe. Om vi för ett ögonblick bordlägger frågan om denna ersättningsteoris möjliga natur, bör vi notera och betona att denna slutsats fullständigt överensstämmer med Trotskijs eget tänkande, ty han trodde inte för ett ögonblick att den byråkratiska regimen i Sovjetunionen var något annat än ett tillfälligt fenomen.⁵¹

Många författare betvivlade byråkrats *parasitära* natur. Chris Arthur ansåg att

[d]enna liknelse vill göra gällande att det till en i övrigt hel och frisk kropp finns knutet en separat organism som kräver gåvor. Men det är uppenbart att det inte går att göra någon sådan tydlig uppdelning i det sovjetiska samhället. Byråkratin är en lika grundläggande del av det sovjetiska samhället som arbetarklassen. Den avgiftsbelägger inte bara det ekonomin producerar – den organiserar själva produktionen, den ensam planerar ekonomins inriktning. Det finns förstås delar av byråkratin som bara är anställda för att sköta icke ekonomiska funktioner som är nödvändiga för skiktets övergripande herravälde ... och det utgör ett enormt slöseri med resurser.... Icke desto mindre är det obestridligt att byråkratin inte bara på ett brutalt sätt kräver gåvor, utan den har också en grund i själva produktionen ända ner på fabriksnivå.⁵²

Som en naturlig följd av detta hävdade Harman, att om man betraktade byråkratin som en parasit, så var det omöjligt att förstå det sovjetiska samhällets dynamik. Om byråkratin bara drevs av parasitära – och därmed konsumerande – motiv, då gick det inte att förklara den fortsatta prioritet som

⁴⁹ E Mandel, [Tio teser om de sociala och ekonomiska lagar som styr övergångssamhället mellan kapitalism och socialism](#), på marxistarkiv.se, s 2.

⁵⁰ E Mandel, ”Once Again on the Trotskyist Definition of the Social Nature of the Soviet Union”, *Critique*, nr 12 1979–80, s 117.

⁵¹ Sweezy, [Finns det en härskande klass i Sovjetunionen?](#), på marxistarkiv.se, s 4.

⁵² Biro [Chris J Arthur], ”Workers’ States – Problems of Transition”, *Marxist Studies*, vol I, nr 5 1969, s 5–6.

utgifter i avdelning I (den sektor som producerar produktionsmedel) hade visavi avdelning II (den sektor som producerar konsumtionsvaror):

Det var uppenbart att det inte var byråkrats privilegier som avgjorde behovet av hundratals miljoner ton järn och stål på 1930- och 1940-talen. Inte heller var det de som orsakade jordbrukskollektiviseringen och nästan stagnation av konsumtionsvaruproduktionen efter 1929.⁵³

Den tredje kritikpunkten var vilken exakt karaktär den ”*icke-kapitalistiska*” beståndsdel i Sovjetunionen hade. Teorin om degenererade arbetarstater hade trots allt hävdat att det sovjetiska samhället *inte* var socialistiskt (det vill säga demokratiskt planerat av fritt associerade producenter) utan istället ett postkapitalistiskt *övergångssamhälle* som uppvisade en ofullkomlig planering, och var en föregångare till socialismen. Men detta resonemang innehöll två svårigheter. För det första bröt det mot marxistiska principer:

[V]i har ett samhälle vars ekonomi styrs av någon sorts planering, men vars produktionsförhållanden inte representerar någon form av associerad produktion eller socialism. I marxistiska termer är detta inget annat än en omöjlig motsättning.⁵⁴

För det andra hävdade man att det orsakade en *logisk* motsättning. Om produktionssfären faktiskt inte var socialistisk, men samtidigt inte heller kapitalistisk, då var produktionssfären *själv* en blandform. Men, invände Ticktin,

Om produktionen är en blandning, då har han [Mandel] inte pekat på vilka beståndsdelar som finns närvarande i produktionen. Om det är en sådan blandning, då måste det dessutom finnas en konflikt mellan två logiker i själva produktionen, mellan värde och planering. Om denna konflikt existerar, då kan inte konflikten mellan produktionsförhållanden och borgerliga distributionsförhållanden vara den grundläggande motsättningen. Om konflikten inte finns i produktionen då måste Mandel säga att produktionsförhållandena är socialistiska. Här är han fångad i en motsättning som saknar en lösning – och vad värre är, det är en enkel logisk motsättning.⁵⁵

Slutligen uppstod också tvivel om det existerade *borgerliga distributionsnormer*. Pengar var trots allt bara ett av de medel med vilka konsumenter kunde skaffa konsumtionsvaror i Sovjetunionen:

För det första sker distributionen, som vissa människor anser faller under värdelagen, till stor del direkt. Lokaliseringen av bostäder görs av den lokala fabriken eller stadssovjeten. Hyran ligger så nära nollpunkten att den med vissa undantag faller utanför ramen för värdelagen. Vad gäller mat är de lyckligt lottade de som har pengar och vet hur de ska användas. För den största delen av befolkningen, speciellt utanför de två största städerna, är två saker viktigare än pengar: Tid (att stå i köer) och de rätta kontakterna för att få tag på mat.... För det andra, eftersom priserna, som staten sätter inte har något att göra med kostnaderna och i den mån de alls existerar, är så stora att de utesluter majoriteten från att köpa dem, så är deras pengar litet värda.... De verkliga skillnaderna i fördelningen mellan socialgrupperna finns i en direkt och naturlig form.... Distributionen står med andra ord i ett direkt förhållande till socialgruppen via den statliga lokaliseringen eller genom egna direktkontakter.⁵⁶

Mohuns förändring

Med utgångspunkt i tanken att ”den klassiska trotskistiska ståndpunkten är något ofullständig”⁵⁷ – och förenlig med det nya begreppet ”övergångssamhälle” som Mandel och andra använde – före-

⁵³ C Harman, [Ernest Mandels motsägelser](#), s 7 (urspr i *International Socialism*, vol I, nr 41 1969–70, s 38). Citatet i stycket är hämtat från Mandel, ["Statskapitalismens" motsägelser](#), 1969, s 19. Cliffs elev Harman nämnde ”trycket från rivaliserande klasser utanför Ryssland” som en faktor som kunde förklara det sovjetiska samhällets dynamik.

⁵⁴ S Meikle, [Har marxismen någon framtid?](#), på marxistarkiv.se, s 7. Denna kritik är i själva verket en upprepning av en kommentar från Trotskij själv, att ”Dagens sovjetekonomi är varken monetär eller planerad.” (Trotskij, ”The Degeneration of Theory and the Theory of Degeneration”, i *Writings of Leon Trotsky [1932–33]*, New York: Pathfinder 1972, s 224.)

⁵⁵ H Ticktin, ”The Ambiguities of Ernest Mandel”, *Critique*, nr 12 1979, s 132.

⁵⁶ H Ticktin, [Artiklar om Sovjetunionens natur](#), på marxistarkiv.se, s 12.

⁵⁷ S Mohun, ”The Problem of the Soviet Union”, *Research in Political Economy*, nr 3 1980, s 282.

slog den brittiske ekonomen Simon Mohun (f 1949) en tolkning av Sovjetunionen som grundade sig på en jämförelse med övergången från feodalism till kapitalism. Mohun medgav att en sådan tolkning ända från början var dömd att vara otillräcklig, men kunde ange en teoretisk inriktning. Nämligen att precis som övergången från feodalism till kapitalism gick att förstå först *efter* att kapitalismen var konsoliderad, så gick det att fatta övergången från kapitalism till kommunism först när kommunismen hade upprättats. Fram tills dess skulle varje analys av nödvändighet vara otillräcklig: ”Ty så länge det kommunistiska produktionssättet inte existerar, kan det bara beskrivas med härledningar som grundar sig på en negation och överskridande av kapitalistiska kategorier.”⁵⁸ Detta problem uppstod också under diskussionerna om Sovjetunionen: ”Sovjet kanske är en övergångsform, men det finns bara en analys av vad den övergår från.”⁵⁹

Med denna begränsning i åtanke gick det ändå att dra *analytiska paralleller*.⁶⁰ Övergången från feodalism till kapitalism hade trots allt ägt rum i två steg. I början hade arbetet *formellt införlivats* under kapitalet, där ”ärvda produktionsmetoder” användes och ”en avsevärd enhet mellan arbetaren och produktionsmedlen i själva arbetsprocessen kvarstod”.⁶¹ I en andra fas bröts denna enhet och ett *verkligt införlivande* av arbetet under kapitalet skedde.⁶² Detta blev möjligt när det formella införlivandet inte längre bredde ut sig, eftersom (i) det geografiska området (i detta fall, i början nationalstaten) var helt utnyttjat, och (ii) så många arbetare hade sugits upp i produktionsprocessen att ytterligare ackumulation inte gick att uppnå genom att utvidga arbetsstyrkan eller intensifiera arbetet.

På motsvarande sätt skissar Mohun två stadier i övergången från kapitalism till kommunism. Det första stadiet var nationaliseringen av produktionsmedlen:

Det skapas en enhet inom arbetsprocessen mellan den kollektiva arbetaren och de nationaliserade produktionsmedlen, men denna enhet bara ett *formellt* införlivande av produktionsmedlen under arbetet, eftersom produktionsmedlen bara existerar så som de har utvecklats under kapitalistiska förhållanden, och den kapitalistiska teknologin har en inbyggd auktoritär karaktär – dess designprinciper prioriterar att arbetet införlivas under kapitalet.⁶³

Ett andra, ännu hypotetiskt steg, var produktionsmedlens *verkliga införlivande* under arbetet, det vill säga att de *socialiserades*. För att ta detta andra steg krävdes ”en ständig utvidgning av revolutionen”, både geografiskt (”för att till slut införliva världsekonomin i de socialiserade förhållandenas kedja och för första gången förverkliga fördelarna med en integrerad och samarbetande världsekonomi”), och demokratiskt (”genom en oavbruten utvidgning av en demokratisk, proletär kontroll över samhällsprocesserna”).⁶⁴

Mohuns centrala tes var att Sovjetunionen hade ”fastnat” i övergångens första fas. Redan tre år efter revolutionen 1917 hade bolsjevikerna, på grund av erfarenheterna under inbördeskriget och ”krigskommunismen”, förlorat sitt stöd inom befolkningens majoritet. Om det hade hållits fria val vid den

⁵⁸ *Ibid*, s 240.

⁵⁹ *Ibid*.

⁶⁰ *ibid*, s 242, kallar Mohun dessa paralleller ”tankeväckande snarare än likformiga, med vissa *sorters* motsättningar för att nå fram till en förståelse av sitt *innehåll* i vad som är en helt ny historisk övergång”.

⁶¹ *Ibid*, s 240.

⁶² Jämför Marx: i första hand inordnar kapitalet ”en förhandenvarande arbetsprocess som ägde bestånd före detta sitt underordnande under kapitalet och som har gestaltats på grundval av tidigare olika produktionsprocesser och andra produktionsbetingelser ... Om ändringar inträder i dessa kvarlevande och under kapitalets kommando bringade *arbetsprocesser*, så kan dessa modifikationer blott vara successiva *följder* av det underordnande av förutvarande arbetsprocesser under kapitalet som redan skett. Att arbetet blir intensivare eller att arbetsprocessen förlängs, att arbetet blir mera kontinuerligt och ordnat under den intresserade kapitalistens överinseende o.s.v., förändrar i och för sig inte själva den reala arbetsprocessens, det reala arbetssättets karaktär.” (Marx, [Kapitalets produktionsprocess](#)) Ett verkligt underordnande medför att det upprättas en specifikt kapitalistisk produktionssätt, och samtidigt motsvarande ”*produktionsförhållanden* mellan de olika agenterna i produktionen, och i synnerhet mellan kapitalist och lönarbetare”. (*Ibid*.)

⁶³ Mohun *op cit*, s 241.

⁶⁴ *Ibid*.

tidpunkten, så skulle det ha lett till nederlag för Lenin och hans anhängare. Det var den främsta anledningen till att kommunisterna alltmer begränsade de politiska friheterna. Sedan ersattes arbetarklassen av kommunistpartiet, med korruption och degeneration som resultat. Det utvecklades en byråkrati, vars makt å ena sidan berodde på nederlaget för den tyska revolutionen, och å den andra på bolsjevikernas seger i inbördeskriget. Denna dubbla politiska isolering blev ”en nödvändig förutsättning för att de byråkratiska privilegierna skulle överleva och till och med utvidgas”.⁶⁵ Således var ideologin om ”socialism i ett land” en logisk följd av hela situationen, och det nya samhället förblev låst i ett *formellt* införlivande av produktionsmedlen, och ett åtföljande ”fortsatt återskapande av arbetarklassens åtskiljande från de produkter den skapar”.⁶⁶

När den sovjetiska ekonomin senare utvecklades vidare, blev gränserna för detta formella införlivande alltmer synliga, eftersom antalet centralt planerade produkter växte explosivt (en åttadubbling mellan 1952 och 1975) – vilket ledde till att planeringen blev alltmer komplicerad. Det var alltså det faktum att övergången till ett verkligt införlivande hindrades som ledde till att ineffektiviteten blev allt större. Sovjetunionen saknade en inneboende dynamik: ”Byråkratin spelar ingen objektivt nödvändig roll i produktionsprocessen, och dess kontroll över merproduktionen är därmed beroende av att den vidmakthåller sin politiska kontroll.”⁶⁷ Även om arbetarna sålde sitt arbete för pengar, var arbetarna inte lönearbetare i kapitalistisk mening:

Eftersom det inte finns några marknadsprocesser som skapar sporrar till produktivitet eller hot mot anställningen, är arbetarna i hög grad knutna till produktionsmedlen i den industriella arbetsprocessen (vilket är ännu mer uppenbart i jordbruket) varvid de enskilda arbetarna får en delvis kontroll över den egna arbetsprocessen. Under de rådande förhållandena av alienation och uppsplittring uttrycks denna delvisa kontroll i dålig kvalitet och en uttalad ineffektivitet. Denna konkreta verklighet återspeglar både det formella införlivandet av produktionsmedlen under arbetet och att detta införlivande får en alienerad form i och med att det förmedlas via en byråkratisk kontroll.⁶⁸

Med denna analys skapade Mohun en bro mellan teorin om en degenererad arbetarstat och Ticktins teori (se avdelning 6.iv). På samma gång innebar hans förhållningssätt en kritik av Mandel, som inte hade givit ett formellt (och byråkratiskt förmedlat) införlivande av produktionsmedlen någon central plats i sin analys, utan istället betonat motsättningen mellan en (icke-kapitalistisk) planering och (kapitalistiska) marknadskrafter.

Men om planen förknippas med icke-kapitalistiska produktionsförhållanden och marknaden med borgerliga distributionsförhållanden ..., då är det fortfarande oklart varför detta är den grundläggande och centrala motsättningen om inte distributionsförhållandena ger en del borgerliga effekter på produktionsförhållandena. Eftersom kapitalismens marknadsfenomen är uteslutna (överproduktionskriser av kapital och varor), så kan den enda effekten komma via girighet hos de som utarbetar planen. Med andra ord att en psykologisk strävan efter konsumtionsprivilegier definierar den byråkrati som är central för motsättningen mellan plan och marknad... [Om] det är motsättningen mellan plan och marknad som frambringar en byråkrati, då kan denna byråkrati bara definieras avseende sina psykologiska motiv. Om det å andra sidan hävdas att det är byråkratin som frambringar motsättningen mellan plan och marknad, då är det uppenbarligen inte denna motsättning som definierar övergången, utan de motsättningar som omger det byråkratiska herraväldets ursprung och fortsättning.⁶⁹

6.iii. Teorier om byråkratisk kollektivism

I detta avsnitt redovisar van der Linden först jugoslaven Svetozar Stojanović, som inspirerats av Milovan Djilas (se [Den nya klassen](#)).

⁶⁵ *Ibid*, s 268.

⁶⁶ *Ibid*, s 273.

⁶⁷ *Ibid*, s 283-284.

⁶⁸ *Ibid*, s 282.

⁶⁹ *Ibid*, s 285-286.

När det gäller teorier om byråkratisk kollektivism var Max Shachtman tidigt ute (1940), men han hade inte varit ensam om detta. Exempelvis hade italienaren Bruno Rizzi helt oberoende av debatten i USA framfört liknande idéer via boken [The Bureaucratisation of the World](#) (sommaren 1939). Van der Linden uppmärksammar italienarna Antonio Carlo och Umberto Melotti, som återupptäckt Bruno Rizzi och vidareutvecklat hans tänkande.

Men intressantast för oss är nog avsnittet om amerikanen Paul Sweezy, som vi återger nedan.

Sweezy

Som vi konstaterade tidigare hade den framstående amerikanske marxisten Paul Marlor Sweezy (1910-2004)⁷⁰ blivit positivt inställd till den kinesiska kritiken av Sovjetunionen på 1960-talet. Men i motsats till personer som Bettelheim, hade Sweezy fortfarande vissa reservationer.⁷¹ När den kinesiska partiledningen 1963 tillkännagav att Jugoslavien med hjälp av en fredlig kontrarevolution hade ersatt socialismen med kapitalism,⁷² så reserverade sig Sweezy (i hans ögon var Jugoslavien fortfarande socialistiskt), men han skrev under på tolkningen, att i princip ”en återgång [till kapitalism] kan ske utan en våldsam kontrarevolution eller utländsk invasion”.⁷³ I efterdyningarna till invasionen av Tjeckoslovakien 1968, försökte Sweezy visa att både Titos Jugoslavien och Dubčeks Tjeckoslovakien, liksom Sovjetunionen och dess allierade, gradvis höll på att återgå till kapitalism – om än olika fort.⁷⁴

1970 skrev Sweezy att fröna till en kontrarevolution hade såtts i början av 1920-talet, när arbetarklassen till stor del hade upplösts genom inbördeskriget och de utländska invasionerna. Vid den tidpunkten hade bolsjevikpartiet förlorat sin organisatoriska klassbas, och tvingades därför kämpa på ett substitutionistiskt sätt:

Partiet upprättade en diktatur som åstadkom storslagna bedrifter med industrialisering och förberedelser inför imperialistländernas oundvikliga angrepp, men till priset av en tillväxt av politiska och ekonomiska byråkratier som förtryckte istället för att representera den nya sovjetiska arbetarklassen, och gradvis befäste sig vid makten som en ny härskande klass.⁷⁵

Sweezy förblev tyst om den exakta karaktären på denna nya härskande klass. Men han klargjorde i flera bidrag till diskussionen att han inte såg något i teorierna om ”statskapitalism”.⁷⁶ 1976 skrev han:

Jag tyckte att jag var mycket noga att klargöra att jag inte kunde godta Bettelheims lättvindiga likställande av Sovjetunionen som ”kapitalistiskt”, utan föredrog att vi med vår nuvarande kunskapsnivå skulle lämna frågan öppen om den exakta karaktären på det utsugande klassamhälle som har utvecklats i

⁷⁰ Ekonomen Sweezy – som hade studerat Schumpeter – hade efter en inledande ”helt och hållet Harvardinriktad karriär: student, doktorand och adjunkt på institutionen för ekonomi” under Andra världskriget utvecklats åt vänster, och drog sig så småningom undan från den akademiska världen. 1947 var han med om att grunda den oberoende marxistiska tidskriften *Monthly Review*. Fram till 1960-talet var Sweezy politiskt positivt inställd till sovjetkommunismen. Se R Jacoby, *The Last Intellectuals. American Culture in the Age of Academe*, New York: Basic Books 1987, s 177–178; J B Foster, ”The Commitment of an Intellectual. Paul M. Sweezy (1910–2004)”, *Monthly Review*, vol 6, nr 5 oktober 2004; Howard och King, ”The Economic Contributions of Paul Sweezy”, *Review of Political Economy*, vol 16, nr 4 oktober 2004.

⁷¹ Se även avdelning 6.i.

⁷² [Är Jugoslavien ett socialistiskt land?](#), *Peking Review*, 27 september 1963.

⁷³ P Sweezy och L Huberman, ”Fredlig övergång mellan socialism och kapitalism?”, i [Socialkapitalismen](#), på marxistarkiv.se, s 24.

⁷⁴ Sweezy, ”Tjeckoslovakien, kapitalism och socialism”, *ibid*, s 41.

⁷⁵ Sweezy, ”Reply”, *Monthly Review*, vol 22, nr 7, december 1970, s 19.

⁷⁶ Den långa debatten med Bettelheim blev berömd och delar av den trycktes på nytt i Sweezy och Bettelheim, *On the Transition to Socialism*, New York: Monthly Review Press 1971. [Delvis i [Socialkapitalismen](#), op cit – ö.a.]

Sovjetunionen.⁷⁷

Denna agnostiska klassteori – som begränsades till tal om ”en härskande klass ... av en ny typ”⁷⁸ – lämnade senare plats för en något mer utvecklad uppfattning. Enligt Sweezys senare tolkning var Sovjetunionen ett samhälle utan den sorts ekonomiska rörelselagar som kännetecknade kapitalismen:

av detta följer att den härskande klassen saknar ett strukturellt system inom vilket den kan utföra sitt självpåtagna ansvar för att förvalta hela det samhälleliga kapitalet. Den måste skapa sina egna mål, eftersom den inte helt enkelt kan införliva och vägledas av en underliggande självständigt fungerande ekonomis mål.⁷⁹

De enda motiv som drev byråkratin var att bevara och förstärka sin privilegierade klasställning. För att göra det tvingades den göra två saker: (i) vidmakthålla förhållandena mellan kapital och arbete, det vill säga utsagningsförhållandena, som både innebar ett förtryck och att gradvis försöka förbättra levnadsstandarden; och (ii) stå emot det ständiga hot som den kapitalistiska omringningen innebar, vilket ledde till forcerad ackumulation, opportunistisk diplomati (exempelvis pakten mellan Hitler och Stalin), etc. Båda dessa oavvisliga krav var ömsesidigt motsägelsefulla, eftersom en hög ackumulationstakt, som var nödvändig för den ”fredliga samexistensen”, undergrävde den politik som var nödvändig för att vidmakthålla förhållandena mellan kapital och arbete. Men samtidigt blev det uppenbart att det sovjetiska samhället saknade den inre drivkraft att expandera som var så typisk för kapitalismen.⁸⁰

6.iv. Teorier om nytt produktionssätt utan konsoliderad härskande klass

I detta avsnitt behandlar van der Linden flera teoretiker som inte passar in i de övriga kategorierna, de flesta av dem ganska okända för svensk publik – med undantag för britten Hillel, grundare av tidskriften *Critique*, samt östtysken Rudolf Bahro.

Vi har inte översatt avsnitten om dessa, utan nöjer oss med att här ge länkar till de arbeten av dessa som finns på marxistarkivet:

Ticktin: [Artiklar om Sovjetunionens natur](#), [Sovjetsamhällets motsättningar och professor Bettelheim](#) samt [Rudolf Bahro: socialist utan arbetarklass](#) (recension av Bahros bok *Alternativet*)

Bahro: [Alternativet. Till kritiken av den reellt existerande socialismen](#), [Oppositionell kommunist i DDR](#).

⁷⁷ Sweezy, ”Paul Sweezy Replies”, *Monthly Review*, vol 27, nr 10, mars 1976, s 16.

⁷⁸ Sweezy, [Finns det en härskande klass i Sovjetunionen?](#), på marxistarkiv.se, s 1.

⁷⁹ Sweezy, ”After Capitalism – What?”, *Monthly Review*, vol 37, nr 3, juli– augusti 1985, s 108.

⁸⁰ *Ibid*, s 109-111

Kapitel 7 Sammanbrottet och dess följder: från 1985 till nutid

Utnämmandet av Michail S Gorbatsjov till SUKP:s generalsekreterare i mars 1985 förebådade Sovjetunionens fränfalle. Mycket snart efter att han hade accepterat posten, offentliggjorde Gorbatsjov en dittills ööverträffad officiell kritik av Sovjetunionens sociala, ekonomiska och politiska system. Under SUKP:s centralkommittés plenarmöte i juni 1987 lade han fram sina ”grundläggande teser” och krävde en *perestrojka* [omstrukturering] av ekonomin. De försök till ”modernisering” som följde – som Lagen om statliga företag (1987), Lagen om samriskföretag (1988) – åtföljdes icke desto mindre av en allt snabbare ekonomisk nedgång: produktionen föll medan priserna steg. Samtidigt gjorde den nya politiken av *glasnost* [öppenhet] – som under en tid gav Gorbatsjov en positiv bild i väst – att de sociala, etniska och nationalistiska protesterna fick lättare att komma till uttryck

Den misslyckade konservativa statskuppen i augusti 1991 gav dödsstöten åt Gorbatsjovs tänkta reformprojekt. Under veckorna efter kuppen tillkännagav allt fler sovjetrepubliker sin självständighet. I november 1991 beslutade Boris Jeltsin att upplösa Sovjetunionen i Ryska republiken, och i december upplöstes Sovjetunionen helt och hållet till förmån för Oberoende staters samväld (som inledningsvis omfattade de ryska, ukrainska och vitryska republikerna). Under de följande åren fortsatte ett ”fritt fall” i riktning mot en oreglerad marknadskapitalism. Ibland orsakade den ekonomiska krisen och ett ”smutsigt krig” i Tjetjenien motstånd och revolter, men oftare ledde det till demoralisering inom befolkningen. 2000 efterträdde president Jeltsin av sin skyddsling Vladimir Putin, vars politik har riktat in sig på att återställa en ”stark stat”, som kan hålla de ekonomiska krafterna i landet i schack, gynna en arbetsmoral, vidta hårda åtgärder mot separatister och framhäva en ny militär storslagenhet.

7.i. Teorier om (stats-) kapitalism

Strömningen runt Cliff och dess kritiker

Sovjetunionens fall gjorde det nödvändigt med en viktig men sällan öppet erkänd teoretisk helomvändning för Tony Cliff och hand anhängare. De hade trots allt ursprungligen antagit att statskapitalismen utgjorde ett *högre* utvecklingsstadium än västkapitalismen. 1948 hade således Cliff talat om Sovjetunionen som ”den yttersta teoretiska gräns som kapitalismen kan nå”, och som ”ett övergångsstadium till socialismen, på denna sida om den socialistiska revolutionen”.¹ På 1940-talet hade denna tolkning en viss trovärdighet, eftersom den sovjetiska ekonomin verkade mer dynamisk än västekonomin. Men när det under de följande årtiondena blev uppenbart att sovjetekonomin hade hamnat i en strukturell återvändsgränd, tonade Cliff och hans anhängare ner denna sida hos sin teori, men utan att på något uttryckligt sätt försvara förändringen.² I början kunde de knappast föreställa sig att statskapitalismen skulle *falla samman* och gå bakåt till ett ”lägre” stadium av privatkapitalism som det skulle innebära. Så sent som 1987 kritiserade Mike Haynes alla som ansåg att sovjetsamhällets kris var slutgiltig, och att den hade sina rötter i Sovjetunionens unika särdrag. Mer specifikt hävdade Haynes att:

- i) Sovjetekonomin historiskt har visat sig vara en dynamisk ekonomi.
- ii) Dynamiken hos denna ekonomi härrör från dess konkurrens med väst;
- iii) Denna dynamik byggs in i Sovjetunionen och återskapas i dess vidare relationer.
- iv) Sovjetekonomin har visat sig ha tillräcklig kraft för att inte bara förhindra att klyftan till väst utvidgas,

¹ Cliff, [The Nature of Stalinist Russia](http://marxists.org), på marxists.org.

² Se även ”What Was the USSR? Towards a Theory of the Deformation of Value under State Capitalism (I)”, *Aufheben*, nr 6 hösten 1997, s 34.

utan också minska den både absolut och relativt.³

Haynes förnekade inte att sovjetekonomin upplevde svårigheter, men underströk att ”kris är ett *relativt* begrepp”⁴ och att ”alla större ekonomier i världen är drabbade av ekonomiska svårigheter och begränsningar”.⁵ De ”existerande stela och förstenade strukturerna” hade förvisso saktat ner ackumulationsprocessen i Sovjetunionen, och de hade – tillsammans med ett antal ”hindrande faktorer” – lett till en ”fallande profitkvot”,⁶ men konsekvenserna av denna utveckling skulle inte överdrivas. Just på grund av att sovjetekonomin, trots sina speciella särdrag, precis som så många andra ekonomier var kapitalistisk, ”kan vi tänka oss en hel rad stoppunkter innan vi når en fri marknadskapitalism.”

Men omkring 1990 blev det alltmer uppenbart att sovjetekonomin inte längre kunde stå emot konkurrensen från väst. På sommaren 1990 hävdade Chris Harman följaktligen att den snabba industrialiseringen under det stalinistiska styret under 1930-talet fram till 1960-talet kunde äga rum på grund av att de yttre handelsförbindelserna under dessa år hade varit minimala. På grund av världsekonomin allt större internationalisering, hade denna politik så småningom nått en gräns. I det långa loppet kunde inte Sovjetunionen undvika att påverkas av den nya internationella arbetsdelningen. Resultatet blev en ”normal” ackumulationskris som tvingade byråkratin ”att försöka förändra sina metoder”.⁷

Denna tolkning fortsatte att vara dominerande. Således förklarade Mike Haynes och Pete Glatter 1998, att det under 1970- och 1980-talen hade blivit allt tydligare att ”Ryssland, ur global synvinkel, hade fel sorts industri på fel plats. Fabrikerna var för stora och producerade alltför varierande produkter med utrustning som var mindre effektiv än på andra ställen inom världs-ekonomin”.⁸ Det hade blivit oundvikligt med radikala ingrepp i systemet, trots att de på ett allvarligt sätt hade splittrat den härskande klassen.⁹ Det tillfälliga resultatet blev ”en förlamande förvirring som är tydlig överallt”, en blandning av marknader, statligt kapital och maffiametoder, med i allt väsentligt samma personer vid makten som också hade styrt i Sovjetunionen.

Kritik. En stor del av kritiken mot Cliffs och hans anhängares ståndpunkt gällde metodologiska frågor, och bestod i grund och botten av tanken att de bara kunde definiera Sovjetunionen som ”statskapitalistiskt genom att argumentera med hjälp av den här sortens tveksamma paralleller:

- i. under en kapitalism av typen X ägde Y rum;
- ii. Y ägde rum i Sovjetunionen;
- iii. Därför är Sovjetunionen kapitalistiskt.

Frank Furedi gav flera exempel som han ansåg vara representativa för den sortens schematiska argumentationsstil, inklusive Cliffs ”upptäckt” att det fanns fall under kapitalismen där bruksvärden hade blivit den kapitalistiska produktionens mål (nämligen krigsekonomier). ”Eftersom den sovjetiska produktionens mål också är bruksvärden, följde av detta att båda systemen var de samma.”¹⁰ Furedi ansåg att denna parallell inte bara var logiskt bristfälligt, utan också empiriskt felaktig. Inte ens i kapitalistiska krigsekonomier var produktionen av bruksvärden någonsin ett mål i sig själv:

³ Mike Haynes, ”Understanding the Soviet Crisis”, *International Socialism*, vol II, nr 34 vinter 1987, s 13.

⁴ *Ibid*, s 14.

⁵ *Ibid*, s 15.

⁶ *Ibid*, s 27. Haynes angav fyra ”hindrande faktorer”: (1) att ekonomin mognade; (2) dess låga utvecklingsnivå; (3) de betungande rustningarna; och (4) ekonomins relativa isolering.

⁷ C Harman, [From Trotsky to state capitalism](#), *International Socialism*, vol II, nr 47 sommar 1990, s 154.

⁸ Haynes och Glatter, [The Russian catastrophe](#), *International Socialism*, vol II, nr 81 vinter 1998, s 49.

⁹ *Ibid*, s 49. Cliff ([Balance of powerlessness](#), *Socialist Review*, september 1991) hade tidigare poängterat att ett införande av ”en verklig marknadsekonomi” i Sovjetunionen skulle leda till ”en enorm arbetslöshet”, och att detta problem hade splittrat den härskande klassen ”på alla möjliga, hela tiden föränderliga sätt”.

¹⁰ F Richards [Furedi], ”The Myth of State Capitalism”, *Confrontation*, nr 2 1987, s 101.

Produktionen av bruksvärden förblev i högsta grad underkastad värdelagen. Som den brittiska härskande klassen bara alltför väl känner till, får den inte vapen gratis. Värdelagens disciplin tränger sig allra mest smärtsamt på genom förlusten av viktiga utländska tillgångar, som Storbritannien tvingades sälja för att täcka skulderna till USA.¹¹

Mandel kommenterade att teorier om kapitalism av Cliffs sort inte lyckades förklara varför det inte hade ägt rum någon överproduktionskris i Sovjetunionen sedan slutet av 1920-talet.¹² Det tidigare Sovjetunionen hade förstås upplevt ”en specifik systemkris”, men denna kris var helt annorlunda: ”det går inte att förklara tomma affärer bara som en variant av (över-) fulla affärer, underproduktion av bruksvärden som en variant av överproduktion av varor”.¹³

[...]

7.ii. Teorin om den degenererade arbetarstaten

Redan 1933 hade Trotskij varnat för att ”[b]yråkratismens fortsatta obehindrade utveckling” i Sovjetunionen ”oundvikligen [måste] leda till den ekonomiska och kulturella tillväxtens upphörande, en fruktansvärd social kris och hela samhällets nedgång.”¹⁴ Denna förutsägelse verkade helt och fullt bekräftas av händelserna 1989-1991. Men ändå hamnade teoretikerna om den ”degenererade arbetarstaten” i en svår belägenhet när Sovjetunionen föll samman. När stalinismen på 1940- och 1950-talen hade visat sig vara mer ihärdig än Trotskij hade förväntat sig, hade de givit Sovjetunionen ett längre liv än den ”ortodoxa” ståndpunkten tillät. För att rättfärdiga förändringen kunde två sorters argument i princip föras fram: antingen att en viss historisk utveckling på något sätt hade försenat sammanbrottet, eller att Sovjetunionen var strukturellt starkare än Trotskij hade trott. Imponerade av de sovjetiska arméernas segrar under Andra världskriget och sovjetekonomins till synes snabba tillväxt efteråt, dominerade under lång tid den andra sortens argument. Ernest Mandels åsikter var typiska, och han hävdade under många år att Sovjetunionen, tack vare kollektivt ägda produktionsmedel, central planering och det statliga monopolet på utrikeshandeln skulle kunna utvecklas till allt högre ekonomiska nivåer. Men trots att han under lång tid vidhöll att den planerade sovjetiska ekonomin på det hela taget var *överlägsen* den kapitalistiska ekonomin,¹⁵ blev han, delvis påverkad av Ticktins skrifter, mycket mer medveten om ett ”enormt slöseri och obalanser”.¹⁶ 1987 betecknade han följaktligen sovjetsamhället som ”resultatet av kombinationen av orörlighet och dynamik”:

Rörelsen härleds ur den ekonomiska och sociala tillväxten. En tillväxt som är imponerande på lång sikt, även om den avtar år för år. Den har i grunden förändrat landet jämfört med hur det såg ut 1940 eller 1950, ja, även 1960. Orörligheten beror på det byråkratiska strupgreppet över staten och samhället. Detta är ett hinder för framtida tillväxt.... Det är denna motsättning som i dag är förhärskande i Sovjetunionen.¹⁷

Mandel vidhöll denna historiska bedömning fram till sin död.¹⁸ För att förklara *perestrojkan*

¹¹ *Ibid*, s 102.

¹² Mandel, ”The Impasse of Schematic Dogmatism”, *International Socialism*, vol II, nr 56 höst 1992, s 141.

¹³ *Ibid*, s 141-142.

¹⁴ Trotskij, [Sovjetunionens klasskaraktär](#), på marxistarkiv.se, s 11.

¹⁵ Mandel, *Revolutionary Marxism Today*, London: New Left Books 1979, s 135. Detta är ett ständigt tema i Mandels skrifter. Mer än 20 år tidigare hade han sagt: ”Sovjetunionen bibehåller en mer eller mindre jämn ekonomisk tillväxttakt, plan efter plan, decennium efter decennium, utan att det förflutnas framsteg besvärar framtidens möjligheter.... Den kapitalistiska ekonomins alla utvecklingslagar ... som bromsar den ekonomiska tillväxthastigheten ... avlägsnas.” (Germain, ”Le 6e plan quinquennal”, *Quatrième Internationale*, vol 14, nr 1-3 mars 1956, s 17.)

¹⁶ Mandel, *The Second Slump. A Marxist Analysis of Recession in the Seventies*, London: New Left Books 1978, s 147-148.

¹⁷ Mandel, [Kan Gorbatsjov förändra Sovjet?](#), på marxistarkiv.se, s 1.

¹⁸ Mandel, ”The Impasse of Schematic Dogmatism”, *International Socialism*, vol II, nr 56 höst 1992, s 144. Den byråkratiska förvaltningen ”berövar hela ekonomin allt som helst ekonomiskt förnuft”. (Mandel, *Beyond Perestroika*.

åberopade han den sovjetiska byråkratins oförmåga att övergå från extensiv till intensiv tillväxt, med följden att ”den sovjetiska ekonomin missade den tredje teknologiska revolutionens tåg”. Resultatet blev Gorbatsjovs närmare samarbete med kapitalismen.¹⁹

Från och med mitten av 1980-talet började Mandel också se den sovjetiska ekonomins undergång i ett bredare, historiskt jämförbart perspektiv. I synnerhet pekade han på en parallell med det asiatiska produktionssättet (i det klassiska Kina, etc.):

Under de inledande skedena på varje dynasti i Kina var byråkratins objektiva funktion att skydda staten och bönderna från den jordägande adelns (lågadelns) strävanden för att tillåta en utvidgad reproduktion (bevattningsarbeten, centralisering av överskottet, säkerställa en tillräcklig arbetsproduktivitet i byarna, etc.)... Men byråkraten var fortfarande beroende av *statens* (hovets, kejsarens) *godtycklighet*. Hans ställning var aldrig säker... Det var därför byråkratin under andra halvan av varje dynastis cykel allmänt och successivt integrerades i den jordägande adeln (lågadeln). Byråkraterna blev ägare av privat egendom, till en början pengar och värdefulla möbler, och sedan av mark... I samma mån som de statliga byråkraterna inlemmades i den jordägande adeln, undergrävdes centraliseringen av det samhälleliga överskottet, statens makt försvagades, trycket mot bönderna ökade och böndernas inkomster minskade. Jordbrukets arbetsproduktivitet minskade. Till slut föll dynastin samman.²⁰

I Sovjetunionen hände, enligt Mandel, någonting liknande. Till en början, under perioden 1929-1950, var det en ”absolut brist på konsumtionsvaror”. Men när man hade fått bukt med detta började en allt större del av byråkratin driva på för att ”decentralisera produktionsmedlen och det samhälleliga överskottet”.²¹ Därmed undergrävdes den centrala planeringen, och gav ”definitivt öppningar för en tendens att återupprätta kapitalismen”.

Kort sagt, om vi ser Sovjetunionen och liknande samhällen som en begynnande omvandling av delar av byråkratin till en ”härskande klass”, så handlar det inte om en ”ny byråkratisk härskande klass”, utan i själva verket fröet till den gamla goda klassen av kapitalister och *privata* ägare till produktionsmedlen.²²

Ett sådant återupprättande kunde emellertid bara äga rum *efter* ett historiskt socialt och ekonomiskt nederlag för arbetarklassen- Men, hävdade han: ”Detta nederlag har ännu inte ägt rum.”²³

Peter Main och Claire Heath valde en annan vinkling än Mandel, genom att anföra en villkorad historisk utveckling för att förklara varför Trotskijs förutsägelse verkade ha förverkligats först med ett halvt sekels fördröjning.

Main & Heath påpekade att Trotskij, efter att 1936 ha avslutat *Den förrådade revolutionen*, aldrig skrev någon detaljerad, systematisk analys av Sovjetunionen igen. Men just under de fyra sista åren av hans liv, det vill säga under perioden 1937-1940, hade ”ett system för att kontrollera ekonomin” upprättats, ”som gjorde det möjligt för stalinismen att överleva längre än Trotskij hade förutspått”.²⁴ Som Mark Harrison beskrev det,²⁵ var detta system

The Future of Gorbachev's USSR, London: Verso 1991, s 35).

¹⁹ Mandel, ”The Impasse of Schematic Dogmatism”, s 145. I slutet av 1980-talet började en del förutvarande anhängare till Mandel, likt Isaac Deutscher på 1950-talet, tro att en del av den sovjetiska eliten som leddes av Gorbatsjov skulle göra det möjligt med en övergång till socialistisk demokrati utan att arbetarklassen spelade någon central roll. Således påstod Tariq Ali (*Revolution from Above. Where is the Soviet Union Going?*, London: Hutchinson 1988, s xiii):

”Gorbatsjov representerar en progressiv, reformistisk strömning inom den sovjetiska eliten, vars program, om det lyckas, skulle utgöra ett enormt framsteg för socialister och demokrater i världsskala.... För att bevara Sovjetunionen måste Gorbatsjov fullborda den politiska revolutionen ... men en revolution som grundar sig på ett avskaffande av nomenklaturans hela system av privilegier, det system på vilket den sovjetiska byråkratins makt vilar.”

²⁰ Mandel, [Byråkrati och varuproduktion](#), på marxistarkiv.se, s 14.

²¹ *Ibid*, s 14-15.

²² *Ibid*, s 16.

²³ *Ibid*.

²⁴ Main och Heath, ”Walter Daum – *The Life and Death of Stalinism*”, *Permanent Revolution*, nr 10 vår-sommar 1994, s 159.

²⁵ Harrison, *Soviet Planning in War and Peace, 1938-45*, Cambridge: Cambridge University Press, 1985.

baserat på att det hade skapats ett nätverk av befullmäktigade ombud från Gosplan som var bemyndigade att vidta de åtgärder som de ansåg vara nödvändiga för att fullborda de projekt som det politiska ledarskapet hade prioriterat. Samma system bidrog till att göra det möjligt att vidmakthålla krigsproduktionen efter invasionen 1941 och det häpnadsväckande skapandet av nya krigsindustrier i Sibirien före motangreppet 1943. Under återuppbyggnadsfasen kunde regimen därefter utnyttja lärdomarna (och väldigt ofta de faktiska planerna) från den första och andra planen för att återuppbygga de viktigaste infrastruktur- och industriprojekten med mycket lägre "omkostnader" än på 1930-talet. Trotskijs antagande, att den ekonomiska oreda som den byråkratiska planeringen orsakade så småningom skulle nå en höjdpunkt där ett ekonomiskt sammanbrott skulle leda till regimens fall, motverkades med andra ord av en utveckling som han inte verkar ha känt till något om.²⁶

Chattopadhyay identifierade en viktig underlighet med teorin om den degenererade arbetarstaten. Om den sovjetiska ekonomin verkligen hade varit överlägsen kapitalismen, hur var det då möjligt att ett återupprättande av kapitalismen kunde äga rum "utan något massivt motstånd från producenterna"?²⁷

²⁶ Main och Heath, "Walter Daum – *The Life and Death of Stalinism*", s 159.

²⁷ Chattopadhyay, *The Marxian Concept of Capital and the Soviet Experience*, Westport: Praeger 1994, s 159.